

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ФАКУЛЬТЕТ

“Миллий ғоя ва фалсафа”
кафедраси

4151500 “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ
таълими” йўналиши IV курс 5-45 гуруҳ талабаси

БОЙСАРИЕВА ФЕРУЗА ХУСАНОВНАнинг

“МАРКАЗИЙ ОСИЁ

АХЛОҚШУНОСЛИК ИЛМИНИНГ

ВАТАНИ”

мавзусида ёзган

БИТИРУВ-МАЛАКАВИЙ ИШИ

Ҳимоя учун қабул қилди “ Миллий
ғоя ва фалсафа” кафедраси мудири
ф.ф.н., доцент **С.Исмоилов** _____
“ _____ ” _____ 2012 йил

Илмий раҳбар «Миллий ғоя ва
фалсафа» кафедраси катта
ўқитувчиси **У.Мавлянов** _____
“ _____ ” _____ 2012 йил

Мавзу: МАРКАЗИЙ ОСИЁ АХЛОҚШУНОСЛИК ИЛМИНИНГ ВАТАНИ

Р Е Ж А :

К И Р И Ш

I- БОБ. АХЛОҚИЙ МЕРОСИНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ.

1.1. Ахлоқий меросининг моҳияти ҳамда жамият ҳаётидаги ўрни.

1.2. Мустақиллик ва ахлоқий мероси.

II- БОБ. БУЮК АЛЛОМАЛАР МЕРОСИДА АХЛОҚ МУАММОСИ

2.1. Марказий Осиё қомусий олимларининг ахлоқий мероси.

2.2. Марказий Осиёлик исломшунослар олимлари ижодида ахлоқ масаласи.

III БОБ. ЁШЛАРНИ ТАРБИЯСИДА АХЛОҚИЙ МЕРОСИНИНГ ЎРНИ.

3.1. Ёшларни ахлоқий мерос асосида тарбиялашнинг мақсади ва вазифалари.

3.2. Баркамол авлодни тарбиялашда ахлоқий мероснинг аҳамияти.

Х У Л О С А

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

ИЛОВАЛАР

К И Р И Ш

Марказий Осиё ахлоқий меросининг жамият ҳаёти ва ривожигаги ўрни ҳамда аҳамияти миллий мафкура учун асос бўлиши билан белгиланади. Марказий Осиё ахлоқий мероси ва миллий мафкура эса халқни ахлоқий ғурур, ватанпарварлик, инсонпарварлик руҳида тарбиялаб, ижтимоий тараққиётнинг қудратли ва таъсирчан омилига айланади. Марказий Осиё ахлоқий мероси ва миллий мафкура туфайли ижтимоий-тарихий амалиёт аниқ мақсадли, ахлоқий ҳамда умуминсоний ахлоқий меросини ривожлантириш ва уларни ҳаётда қарор топдиришга эришади. Миллий мафкурамиз заминлари фақат ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий меросининг узвий бирлигини ифода этгандагина ижтимоий тараққиётнинг қудратли омилига айланиши мумкин.

Мақсадимиз Марказий Осиё ахлоқий меросининг ҳам миллий мустақиллик билан, ҳам миллий мафкура билан чамбарчас бирлигини, улар ўртасидаги муносабатларни, шунингдек, миллий ўзликни англаш, сиёсат ва умуман ахлоқий мерос билан ҳар томонлама ижтимоий тараққиёт ва ҳозирга давр жаҳон цивилизациясига қўшилиш йўлида ривожланаётган Ўзбекитсон Республикасининг бутун ижтимоий-тарихий амалиёти билан узвий боғлиқлигини кўрсатиш, Марказий Осиё ахлоқий меросининг ва унинг негизида камол топадиган миллий мафкурани кенг халқ оммаси онги ва ҳаракатига янада чуқурроқ сингдириш учун айрим тавсиялар баён қилишдан иборат.

Ҳозирги замон ёшлари тарбияси тўғрисида гапирар эканмиз, бу жараёнда Марказий Осиё ахлоқий меросининг имкониятлари, айниқса, ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини англаш орқали шахснинг ўзида ижобий сифатларни тарбиялаш борасидаги бой ва кучли таъсир воситаларидан унумли фойдаланиш жуда муҳимлигини таъкидлаш зарурдир. Ҳақ йўлига ундаган умумбашарий ахлоқий меросини ардоқлаб ўрганишимиз, ҳалоллик, бунёдкорликка ундаган покиза, ростгўй, меҳр-шафқат одамийлик,

ватанпарварлик, халқпарварлик руҳидаги таълимотдан ёшларни тарбиялашида фойдаланиш усул ва воситаларини ишлаб чиқиш лозим.

Президент ҳақли равишда, диннинг Ўзбекистон фукаросини тарбиялашдаги катта имкониятларига ишонади ва «биз дин бундан буён ҳам аҳолини энг олий руҳий-ахлоқий ва маънавий меросдан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилиш тарафдоримиз», деб таъкидлайди.

Академик Ҳайдар Пўлатов ўз қайдларидан бирида, «Ҳиндистон динларни, Юнонистон санъат ва фалсафани ватани бўлса, Марказий Осиё ахлоқни ватанидир», - деб ёзган эди. Кейинчалик Арастудан сўнг алоҳида фалсафий йўналишдаги фан мақомини олди. Бу фикрни қуйидагича кенгайтириброк талқин этиш мумкин. Маълумки, фалсафанинг фанлар подшоси сифатидаги вазифаси барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, инсониятни ҳақиқатга олиб боришдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, фалсафанинг тадқиқот объектини тафаккур деб белгилаш мақсадга мувофиқ. Ахлоқшунослик эса ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали ҳақиқатга олиб боришга хизмат қилади.

Мавзунинг долзарблиги: Марказий Осиё ахлоқий мероси инсон, жамоа, жамиятнинг эҳтиёжлари ва манфаатларига биринчидан, унинг ижтимоий тараққиётдаги ўрни ва роли, омма онгига таъсири, самарадорлиги, жами куч-қудрати бирон бир восита билан ўлчаниши лозим, яъни кишиларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини ўзлаштириш, такомиллаштириш ва ривожлантиришга ёрдам кўрсатиш хусусияти билан баҳоланмоғи керак. Марказий Осиё ахлоқий меросида мужассам мақсадлар борлиқни ўзгартиради, ривож топади ва такомиллаштиради ва жамиятнинг ҳар томонлама тараққиётини амалга оширади.

Иккинчидан, ижтимоий субъектнинг эҳтиёжи, ахлоқий мерос ўртасидаги алоқадорликда муҳим жиҳатлардан бири бу ижтимоий субъект айрим якка шахсдан бошлаб халқ, жамият, жами инсоният ҳамжамиятига қадар ўзи учун орзу бўлган воқелик, тафаккур тарзи, фаолият-амалиёт

мақсадларини уюштирувчи ибтидо тарзида эҳтиёж сезади, унга эътибор беради.

Учинчидан, шу эҳтиёжлар, манфаатлар, умидларга жавоб берадиган, уларни мақсадлар шаклида ва уларга элтадиган янада умумий шакл-воситалар ва омиллар шаклида ифодаладиган ахлоқий мерос илгари сурган ғоялар чиндан ҳам ижтимоий субъектнинг қудрат манбаига айланади.

Тўртинчидан, Марказий Осиё ахлоқий мероси инсон, турли ижтимоий бирликларнинг борлиги тимсоли, уларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларининг мақсадлардаги ифодаси тарзида ҳам гавдаланади, ривожланаётган инсон моҳиятининг ўзига энг мос келадиган ижтимоий ва турли шароитлардаги эҳтиёжлари ифодаси сифатида намоён бўлади.

Бешинчидан, инсон, жамоа, жамият, жами инсоният учун аҳамиятли бўлган вертикал бўйича ўтмишдан ҳозирги ва келажак сари ҳамда горизонтал бўйича инсон, миллат, элат минтақадан бошқа кишилар, миллатлар, элатлар, минтақалар, жами инсоният сари ворисийлик қонуни асосида ривожланади. Марказий Осиё ахлоқий мероси халқларни бирлаштирувчилик вазифасини бажаради. Шу боис у миллат манфаатларига, бошқа халқларга хавф туғдирадиган реакцион, шовинистик миллатчилик қарашларга қарши туради ва шу билан миллат, халқ, жамиятнинг бирлашишига хизмат қилади. Марказий Осиё ахлоқий мероси нафақат тарихий-фалсафий ҳодисаси сифатида, балки жамиятимизнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва маданий соҳаларини ислоҳ қилувчи амалиёт сифатида, жамиятимизнинг жаҳон цивилизацияси тизимида фаолият ва тараққиёт амалиёти тарзида ҳам мавжуддир. Яъни ахлоқий мероснинг шаклланиши, бир томондан ижтимоий тараққиётнинг натижаси ва маҳсулидир, иккинчи томондан эса унинг муҳим омилларида биридир.

Ахлоқий ғоялар ва ахлоқий мафкура ҳар қандай жамият учун зарурдир. Чунки мамлакатлар ўз тараққиётини мафкура орқали белгилаб оладилар. Шунинг учун ҳам бизда миллий мафкурани шакллантириш ҳаётий эҳтиёж даражасига кўтарилди. 2000 йил 6 апрел куни миллий мафкура

масалаларига бағишланган йиғилишда Президентимиз томонидан миллий ғоя ва миллий мафкуранинг аниқ концепциясини яратиш вазифаси қўйилди.

Бизнинг халқимиз, Президентимиз таъбири билан айтиганда, «Соддадил, оққўнгил ва бағрикенг халқ», ўзининг ҳалоллиги, меҳнатсеварлиги, кучли иродаси ва салоҳияти билан ўз қадрини топган халқ. Бугун биз халқ йўлига юз тутган эканмиз, халқимизнинг фаоллигини дунёвийликка, замонавийликка йўналтиришни кучайтиришимиз керак. Уларни ҳақиқатга, ҳурфикрлиликка даъват этиш, моҳиятни билиб олишга кўмаклашиш зарур. Ана шундагина эски мафкурадан қутилган, мутеликни тан олмайдиган, ўз фикри ва қарашига эга бўлган, ўз кучи ва имкониятига эга бўлган ва унга таянадиган, воқеликка мустақил фикр билдира оладиган, шахсий манфаатини халқ манфаати билан уйғунлаштира оладиган маънан бақувват, иродали, чидамли одамлар шаклланади. Шу мақсадда ахлоқий таълимотларнинг хусусийлик ва умумийлик жиҳатларини ўрганиш аҳамиятлидир.

Ишнинг мақсади ва вазифалари. Мазкур битирув-малакавий ишнинг мақсади Марказий Осиё ахлоқий меросининг умумийлик ва хусусийлик жиҳатлари, моҳияти ва ғояларни ўрганишнинг жамиятимиз маънавий таракқиётидаги ўрнини очиб бериш бўлиб, ўз олдимизга қўйидаги вазифаларни қўйдик:

- Марказий Осиё ахлоқий меросининг таълим тизимида ўрганишнинг мақсади ва вазифалари ҳақида тушунча бериш;
- Марказий Осиё ахлоқий меросининг назарий асосларини ёритиб бериш;
- Марказий Осиё ахлоқий меросининг ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ролини таҳлил қилиш;
- Марказий Осиё ахлоқий меросининг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш ва асосий ютуқларини таърифлаш;
- Марказий Осиё ахлоқий меросининг халқимиз ҳаётидаги ўрнини очиб бериш;

- Марказий Осиё ахлоқий меросининг эзгу ғоялари ва тамойилларини баён этиш;

- Марказий Осиё умумбашарий ахлоқшунослик илмлар ватани эканлиги ва бошқалар.

Ишдаги илмий янгиликлар ва эришилган натижалар.

Битирув-малакавий ишимизда Республикамизда Марказий Осиё ахлоқий меросининг махсус курси таркибида ўқитишнинг йўлга қўйилиши, мақсади ва вазифалари, унинг аҳамияти ҳамда ривожини ёритишга ҳаракат қилдик. Марказий Осиё ахлоқий меросининг тарихини таҳлил қилган ҳолда, давлатимизнинг маънавий сиёсатидаги ўрни ҳақида сўз юритамиз.

Мавзунинг ўрганилиши даражаси. Мавзуни ёритишда Президент асарлари, Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва бошқа илмий ва оммавий адабиётлардан фойдаландик.

Адабиётлар орасида Президентимизнинг маънавиятга оид асарлари катта аҳамиятга эгадир. Жумладан, И.Каримовнинг «Юксак манавият-енгилмас куч» —Т.: 2008 йил ва бошқа қатор асарларидан фойдаландик.

Республикамизда мустақиллик йилларида чоп этилган бир қатор китоблар, рисоаларга ва илмий мақолаларга, ИНТЕРНЕТ сайтларидаги хабарларга таяндик.

Ишнинг амалий аҳамияти. Мазкур битирув-малакавий ишимизда келтирилган маълумотлардан “Тасаввуф ахлоқи” курси, “Миллий ғоя: асосий тушунча ва тамойиллар”, “Диншунослик”, “Маданиятшунослик», “Маданият ва санъат тарихи” фанларидан маъруза, реферат, курс ишлари ёзишда, семинар машғулотларига тайёргарлик кўришда фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари ўрта мактаблардаги ижтимоий фанлардан сабоқ бераётган ўқитувчиларга ёрдамчи материал сифатида фойдаланиш учун тавсия этиш мумкин.

БМИ тузилиши. Мазкур битирув-малакавий ишимиз: Кириш, уч боб, Хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат бўлиб 68 бетни ташкил этади.

I- БОБ. АХЛОҚИЙ МЕРОСНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

1.1. Ахлоқий мероснинг моҳияти ҳамда жамият ҳаётидаги ўрни.

Ҳар қандай жамият ривожланиш ва тараққиёт йўлини танлар экан, ўз олдига муайян мақсадлар ва вазифаларни қўяди. Зеро, бу мақсад ва вазифалар жамият, халқ, миллат тараққиёти маданий, маънавий, таълимий, тарбиявий ва ғоявий жараёнлар узвийлиги асосида амалга ошиши ўз-ўзидан аёндир. Соғлом авлодни тарбиялаш, эркин фуқаро, озод инсонни вояга етказиш ҳам ана шу вазифалар сирасига кириб, бу масалани ечмай туриб, Ўзбекистоннинг буюк келажагини куриш мушкулдир. Зотан, ҳар бир шахс жамият ижтимоий-сиёсий жараёнларини ўзида уйғунлаштирувчи куч сифатида, маънавий бой ўтмиш меросдан озуқа олиб, буюк келажакка шахдам қадамлар билан бориши лозим. Бу жараёнда эса ҳар бир жамият аъзосининг олдида бир қанча вазифалар туради.

Ана шундай ҳаётий заруратга айланган вазифалардан бири-халқимизнинг бой тарихий ва маданий меросини ўрганиш, ахлоқий меросни тиклаш, унинг ижобий томонларини ҳозирги кунимиз ҳаётига тадбиқ қилиш, ундан унумли фойдалана билишимиз заруратидир.

Бой тарихимиз қаъридан бизларга ҳалигача йўлчи юлдуз, маёқ вазифасини ўтаётган аجدодларимиз меросига яна такрор ва такрор мурожаат этиш, уларни ижодида куйланган юксак инсоний фазилатларни эгаллашга ўрганишимиз керак. Бу жараёнда эса халқимизнинг умуминсоний ахлоқий меросига тўла мос келадиган ахлоқий меросимиз асосида тарбиялаш жараёнини янада яхшиланишига олиб келади.

Истиқлол халқимизга сўз ва фикр эркинлиги билан бир қаторда илгари ишлатилиб келган кўпгина ахлоқий тушунчаларни ҳаётимизга қайтарди. Эндиликда «ахлоқий мерос», «мустақиллик», «ифтихор», «ғурур» каби

кўплаб тушунчалар ўзининг асл мазмунига эга бўлиб бормокда.¹ Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, бундай атамаларни қайта тикланиши ва илмий жамоатчилик ва кенг халқ оммаси орасида тез оммалашиб кетиши, теран илдиз отишида Президентимиз И.А.Каримовнинг хизматлари беқиёсдир. Унинг асарлари ва нутқларида мустақиллик туфайли ҳаётимизнинг барча жабҳаларида рўй бераётган туб ўзгаришлар, жумладан, ахлоқий меросимиз, маданиятимиз, урф-одат ва анъаналаримизнинг тикланиши, ғурур, ўзлгимизнинг англашимизнинг тобора юксалаётганлигини фахр ва ифтихор билан қайд қилиниб келмокда. «Халқимиз сарчашмаларининг кўзлари қайтадан очилганлиги, жаҳон маданияти ютуқларига зўр ҳисса қўшган буюк аجدодларимизнинг маданий ва маънавий мероси ниҳоятда теранлиги ва чуқурлиги англаб олинганлиги, ҳар бир авлоднинг ўз ўтмишига, олижаноб ахлоқий ва диний анъаналарига ҳурмат билан қараш, уларни асраб-авайлаш руҳида тарбияланаётганлиги, айти чокда ҳозирги замон жаҳон цивилизацияси ва уларга ошно бўлиш зарурлиги равшан англаб етилганлиги-мана шуларнинг ҳаммаси ҳаётбахш бир заминдирки, бизнинг янгиланиш ва халқимизнинг ахлоқий ўзлгини англашини ошириш, аҳолининг сиёсий етуклиги ва фаоллигини кучайтириш борасидаги сиёсатимиз мана шу заминга таянади»², деб таъкидлайди Президентимиз.

Шунинг алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, «қадрият», «ахлоқий мерос» тушунчалари жуда сермазмун ва кўп қиррали тушунчалардир. Шунинг учун ҳам адабиётларда мазкур тушунчаларга турлича ёндашуларни учратишимиз мумкин. Масалан, «Фалсафий энциклопедия»да қадрият қуйидагича тавсифланган: «Қадрият фалсафий ва социологик тушунча. У, биринчидан, бирор объектнинг ижобий ва салбий қимматини, иккинчидан, ижтимоий онгнинг норматив белгиловчи-баҳоловчи жиҳатини ифода этади. Шунга кўра объектив (ашёвий) ва субъектив (онг) ахлоқ бир-биридан фарқланади»³.

¹ Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. -Т.: Ўзбекистон, 1998. -9-б

² Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: 1995. - 140-б

³ Философская энциклопедия. -М.: 1970, т. 5. - с. 462.

Шу фикрга яқинроқ нуқтаи назар бошқа манбада ҳам қайд этилган: «Қадрият – воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг инсоний, ижтимоий ва маданий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланадиган тушунча... Марказий Осиё ахлоқий меросини мазмуни ва характериға кўра прогрессив ав реакцион типларға ажратиш мумкин»¹.

Демак, кадрият деганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган табиат ва жамият ҳодисалари мажмуи тушунилмоғи керак.

Марказий Осиё ахлоқий мероси ижтимоий хусусиятға эға бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади. Марказий Осиё ахлоқий мероси кишиларнинг турли соҳадаги, аввало, ишлаб чиқариш, меҳнат соҳасидаги фаолияти учун фойда келтирадиган нарсa ва ҳодисалар мажмуи билан боғлиқ равишда юзаға келади. Сўнгра аста-секин, субъект фаоллигининг орта бориши оқибатида нисбий мустақил соҳа сифатида амал қила бошлайди. Табиат ва жамият ҳодисалари инсон фаолияти туфайли, унинг эҳтиёжлари қондирилиши натижасида кадрият сирасиға киритилади. Инсоннинг манфаатлари, эҳтиёжларини қондира олмаган, орзу-истаклари, идеалларига мос келмайдиган табиат ва жамият ҳодисаларини кадрият деб аташ ноўриндир.

Марказий Осиё ахлоқий мероси ўзларининг моҳиятиға кўра бир неча турларға бўлинади. Жумладан, юқорида таъкидланганидек, инсон ва унинг ҳаёти энг олий кадриятдир. Инсон йўқ жойда бирор бир нарсанинг кадр-қиммати ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам инсон кадр-қимматини эъзозлаш, унинг турмушини яхшилаш, билими ва маданий савиясини ривожлантириш, соғлиғини сақлаш, ҳаётини ҳимоя қилиш давлатимиз сиёсатининг асосий йўналишини ташкил этади.

Жамиятимизда рўй бераётган туб ўзгаришларнинг, ислохотларнинг барчаси кишилар ҳаёти фаровон, бой, гўзал бўлиши, инсон ўзини чинакам

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси. 14-жилд. -Т.: 1980, 7-б

эркин ҳис қилиши, ўз меҳнати натижасининг, ўз тақдирининг, ўз мамлакатининг эгаси бўлишини таъминлашга қаратилгандир¹.

Президентимиз алоҳида таъкидлаганларидек, «Сиёсий ва ижтимоий ҳаётдаги барча ўзгаришлар мана шу олий мақсадга эришишга-ҳар бир кишининг ҳаётини яхшироқ, муносиброқ, маънавий жиҳатдан бойроқ қилишга бўйсундирилган»².

Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиийки Марказий Осиё ахлоқий мероси катта аҳамият касб этади.

Инсоннинг ҳаётида маданий-маънавий ахлоқий мероси катта ўрин эгаллайди. Унга илмий-техникавий ва интеллектуал имкониятлар, маориф, таълим-тарбия, тиббий хизмат, ахлоқий мерос, турли шаклларда намоён бўладиган маданият дурдоналари, тил, адабиёт, санъат, халқ хунармандчилиги маҳсулотлари, ноёб тарихий ва маданий ёдгорликлар, архитектура ва ҳоказолар киради.

Марказий Осиё азал-азалдан илм-фан ва маданиятнинг, адабиёт ва санъатнинг марказларидан бири бўлиб келган. Бу ўлкада етишиб чиққан буюк мутафаккирлар жаҳон илм-фани ва маданиятини ўз кашфиётлари ва ўлмас асарлари билан ижодий бойитиб, юқори чўққига кўтардилар. Бутун маданий оламга таниқли олимлар, мутафаккирлар, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива сингари муҳташам шаҳарлар яратувчилари бўлмиш улуг аجدодларимизнинг ижодиёти ўзининг улуғворлиги ва гўзаллиги билан ҳозиргача ҳаммани лол қолдирмоқда.

Ахлоқий мероси кишиларнинг бир-бирларига, ўзлари мансуб жамоага, Ватанга нисбатан тарихан таркиб топган муносабатларини ифодалайди. Ахлоқ муайян хулқ-атвор, одоб, ҳатти-ҳаракат, норма, қоида ва тамойиллар мажмуасидир. Ахлоқий тушунчаларга яхшилик ва ёмонлик, бурч, виждон, шаън (ор-номус), бахт, адолат, идеал кабилар киради.

¹Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. -Т.: Ўзбекистон, 1998. –13-б

² Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. 247-248- б.

Жамият тараққиётида, инсон ҳаётида ижтимоий-сиёсий Марказий Осиё ахлоқий мероси алоҳида ўрин тутади. Ижтимоий-сиёсий Марказий Осиё ахлоқий мероси ичида энг зарурийлари - эркинлик, тенглик, биродарлик инсоният томонидан ҳамиша эъзозлаб, қадрланиб келганлар.

Умуминсоний ахлоқий мерос амал қилиш доирасига кўра миллий, минтиқавий ва умуминсоний турларга бўлинади¹.

Ахлоқий мерос мураккаб ижтимоий-руҳий ҳодиса бўлиб, у миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, жамики моддий ва маънавий бойликларини, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётини барча томонларини қамраб олади.

Инсонинг қайси миллатга мансуб эканлиги ҳақидаги тасаввури фақат ғоягина эмас, балки туйғу ҳамдир. Бу туйғу кишида миллатнинг тарихи, руҳияти, ҳозирги ҳолати ва хусусиятини тушуниш, ҳис қилиш шаклида мужассамлашган бўлади. Инсонда ахлоқий онг ва ғурур бўлмаса, у ўзининг қайси миллатга мансублигини ҳис этмаса, унинг ахлоқий меросни англашини тасаввур қилиш қийин. Токи, миллатлар, миллий мафкуралар мавжуд экан, ахлоқий муносабатлар ҳам, ахлоқий ҳис-туйғулар ҳам, ахлоқий мерос ҳам сақланиб қолаверади. Айрим тадқиқотчилар «миллий ғоя» атамасининг «ижтимоий ғоя»га жуда яқин эканлигини кўрсатадилар². Миллатни ўз меросидан маҳрум қилишга уриниш тарих ва инсоният олдидаги энг катта жиноятдир.

Ҳар бир руҳан соғлом кишида ўз кадр-қимматини сақлаш, ўзини ҳурмат қилиш туйғуси мавжуд. Ҳар бир миллатда ҳам худди шу ҳолатни кўрамиз. Миллатларнинг ўз-ўзини англаш жараёни такомиллашган сари ахлоқий манфаатлар ҳам, ахлоқий мерос ҳам кучайиб, мустаҳкамланиб бораверади.

Ахлоқий мероснинг эъзозланиши ва кучайиб бориши зинҳор ахлоқий маҳдудликка, ахлоқий худбинликка, манманликка олиб келмаслиги керак. Шунинг учун ҳам бу масалада хушёрлик, назокат, инсоф, диёнат,

¹ Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. -Т.: «Ўзбекистон», 1998. –23-б

² Очилдиев А. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. Т., 2004, 7-б

бағрикенглик, саховат талаб қилинади. Зотан, ахлоқий мероснинг ўзи айна пайтда минтақавий ёки умуминсоний ахлоқий мероснинг узвий қисми сифатида намоён бўлади.

Марказий Осиё ахлоқий меросининг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни беқиёсдир. Марказий Осиё ахлоқий мероси жамиятимизнинг бойлиги, бизнинг ахлоқий ифтихоримиз. Уларни авайлаб асраш ва муҳофаза қилиш-барчамизнинг бурчимиздир. «Фукаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар. Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир»¹, деб ёзиб қўйилган Конституциямизда.

Ахлоқий меросга ҳурмат билан қараш- миллатнинг ўзига ҳурмат билан қарашнинг асосий бўғинидир. Минг йиллар мобайнида шаклланган ахлоқий меросимиз ҳозирги даврда яратилган маданий-маънавий бойликлар билан қўшилиб тараққиётимизни тезлатади, ғоявий ва маънавий покланишни таъминлашга кўмаклашади. Шунинг учун ҳам Марказий Осиё ахлоқий меросини авайлаб асраш, уларни қўриқлаш, юксалтириш алоҳида инсон ҳаётида ҳам, жамият тараққиётида ҳам катта аҳамият касб этади.

Жамиятнинг энг олий маҳсули ва қадрияти бўлмиш инсоннинг ахлоқий меросга муносабати ҳеч қачон бир текис бўлган эмас. Бир томондан, инсон ахлоқий мерос бунёдкори сифатида қанчадан-қанча моддий ва маънавий меросини юзага келтирган бўлса, иккинчи томондан, у мавжуд ахлоқий меросга ёвузларча муносабатда бўлиб, уни талон-тарож ҳам қилиб келган. Буни биз инсоннинг табиий-моддий меросига бўлган муносабатларида яққол кўришимиз мумкин.

Инсон учун ахлоқий мерос билан бир қаторда ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий мерос ҳам катта аҳамият касб этади.

Башарият кўп минг йиллик тарихи давомида эркин, бахтли ва гўзал ҳаёт кечириши учун зарур бўлган хилма-хил ахлоқий меросини яратди, инсон, унинг ҳуқуқи ва эркинликларини ҳимоя қиладиган қонунлар, сиёсий

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2004. 18-б

ташкilotларни бунёд этди. Инсоннинг гўзал яшаши учун зарур бўлган бадий-эстетик меросни ривожлантирди, кишиларнинг бир-бирига ва жамиятга бўлган муносабатларини белгилаб берадиган ахлоқий қоидалар мажмуасини жорий этди ва ҳоказо. Мазкур ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ва ахлоқий мерос жамият тараққиётида салмоқли ўрин эгаллаб, кишиларнинг инсоний фазилатларини юксалтиришда катта хизмат қилиб келган ва ҳозир ҳам хизмат қилиб келмоқда. Лекин шу билан бир қаторда, инсон ўзи яратган ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, ахлоқий меросни кўп ҳолларда поймол қилиб келаётганлигини ҳам тан олишимиз керак. Қонунбузарлик, ахлоқсизлик, миллатимизнинг урф-одат ва анъаналарига зид келувчи хатти-ҳаракатларнинг аҳоли, айниқса, ёшлар ичида авж олиб кетаётгани бунга мисол бўла олади. Буларнинг олдини олиш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида кўндаланг турган долзарб вазифадир.

Кишиларнинг ахлоқий меросга истеъмолчи ёки кузатувчи сифатида қараш қайфиятидан ҳоли этиб, аксинча, уларни янада кўпайтириш, юксалтириш пайида бўлишларига эришишга алоҳида эътибор бериш керак. Маълумки, ҳаётда ҳеч бир нарса абадий эмас. Бу ахлоқий меросга ҳам таалукдир. Шундай экан, уларни доимо бойитиб, ривожлантириб, кўпайтириб, янгилаб турмоғимиз даркор.

Ахлоқий мерос жамият ҳаётида катта ижтимоий-сиёсий, фалсафий, тарбиявий аҳамиятга эга. Улар ўтмиш билан ҳозирги кун ўртасидаги ворисийликни ифодалайди, шу туфайли миллатнинг тарихи, унинг ўтмиш ҳаёти, маданияти гавдаланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир сиёсий тузум, ҳар бир давлат ахлоқий меросидан ўз мақсади, манфаати йўлида фойдаланиб келинган ва ҳозир ҳам шундай бўлмоқда

Бу сўзларимизнинг исботи сифатида ўзбек халқи, унинг ҳаётида ахлоқий мероснинг турли даврларда турлича ўрин тутганлиги, айниқса, мустақиллик йилларида ахлоқий мероснинг том маънода қадр топганлиги билан исботлашимиз мумкин.

1.3. Мустақиллик ва ахлоқий мерос.

Республикаимиз мустақилликка эришганидан сўнг халқимизнинг қадимий ахлоқий мероси қайта тикланди, янгида кўз очди ва тараққий эта бошлади.

Ўтган асрнинг охирида жаҳон ижтимоий-сиёсий тараққиётида юз берган туб ўзгаришлар икки қутбли дунёнинг барҳам топиши, нисбий мувозанатни бузиб, жаҳоннинг мафкуравий манзарасини тубдан ўзгартириб юборди.

Тарих олис йўлни босиб ўтган бўлса-да, сўнгги XX аср ўзининг ўзгаришларга бойлиги, кашфиётлари ва таҳдидлари билан ўтган асрлардан анча ўзиб кетди. Булардан социализмнинг инқироzi ва мустақил давлатлар, жумладан Ўзбекистоннинг ташкил топиши ҳам катта аҳамиятли воқеалар сирасига киради. Ўзбекистон мустақил давлат сифатида эътироф этилгач, собиқ сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий тизимлардан воз кечилди. Тарих эски тизим умрини яшаб бўлганлигини кўрсатди. Жамият ҳаётининг барча соҳаларида изчиллик асосида ислохотлар ўтказила бошлади. Ўзбекистон бошқарувнинг демократик йўлини танлади, иқтисодиётда бозор муносабатлари шакллана бошлади, ахлоқий мерос билан бир қаторда умуминсоний Марказий Осиё ахлоқий меросининг тикланишига ва жамиятда амал қилинишига асос яратилди. Бу жараёнлар дунёга «тараққиётнинг ўзбек модели» номи билан танилди. Узоқ вақт дунёдан айри, узилган ҳолатда яшаган халқ дунёга эркин чиқиш, эркин муносабатларда бўлиш, зўравонликдан ҳоли муҳитга мослашиш имкониятларига эга бўлди.

Халқимиз иқтисодий ва маънавий ўзгаришларни бошдан кечириб, аста-секин ижтимоий муносабатларнинг жиддий қонунларини ўрганиб бораяпти. Дунёнинг илғор мамлакатлари бозор муносабатларига анча илгари қадам қўйган ва катта тажриба тўплаган. Халқимиз улар тажрибасидан жуда кўп нарсa ўрганиш имкониятига эга. Биздан олдин бозор иқтисодиётига асосланган жамият йўлига кўплар ўтган ва улардан нималарнидир ўрганишимиз мумкин. Ўзбекистоннинг сўнгги ўн йилдаги ўзгаришлари

кўлами ўзининг асрларга тенглиги билан ҳам кишини ўзига тортади. Бозор муносабатлари асосида шаклланган иқтисодиёт ҳозирги давр талаби, тараққиётнинг мезони, иқтисодиётимизда янги бозорга хос муносабатлар шаклланиб бораёпти. Биз чет дунё билан фаол алоқага киришдик.

Булар ахлоқий маънавиятимиз, ахлоқий меросимиз тизимига акс таъсирини кўрсатмаслиги йўлида ҳам бир қанча ишлар амалга оширилмоқда. Чунки бозор шароитида ахлоқий муносабатлар, ахлоқий мерос ва умуман миллат маънавиятига таҳдид соладиган кучлар, ўзгаришлар мавжудлиги кишини ўйлашга мажбур қилади. Инсонларнинг жуда оз қисми ўз ақл-идроки билан яшайди, қолган аксарият қисми, ўзлаштириб олишга мойиллиги билан ажралиб туради. Бу айниқса кейинги пайтларда ғарбча кийиниш, фикрлаш, ўзаро муносабатларда ёшлар ўртасида кенг ёйилаётганлиги билан яққол кўзга ташланаяпти.

Бугунги бизни олдимизда турган муҳим вазифалардан бири ёшлар тарбияси бўлиб, уларда ахлоқий онг, ахлоқий ғурурни шакллантириш, ахлоқий меросдан муҳофаза курили сифатида фойдаланиш лозимдир. Халқимиз жуда бой маънавий мерос яратган, аجدоддан авлодга етиб келган бу ахлоқий мерос, адолатли ҳакам вақтнинг синовидан ўтган. Агар улардан қисқа ўн-ўн беш йилда воз кечилса жуда катта маънавий йўқотиш юз берган бўлар эди. Инсонни жисман йўқотадиган атом ва иссиқлик қувватидан ташқари ичдан инсонийликни таг-томири билан йўқотиб юборадиган хатар, ҳалокат маънавий таназзулдир.

Миллатнинг қиёфасини, ўзлигини белгилайдиган, унга миллат сифатида қувват берадиган ахлоқий меросни асраш, уларга суяниш керак. Бугун миллатнинг маънавий соғломлиги масаласи ҳар доимгидан кўпроқ эътибор беришни талаб қилаётир. Республика Президенти И.Каримов таъкидлаганидек: «Халқимизнинг асрлар оша яшаб келган анъаналари, урф-одатлари, тили ва руҳи негизига қурилган ахлоқий мустақиллик мафкураси умуминсоний ахлоқий мероси билан маҳкам уйғунлашган ҳолда келажакка ишонч туйғусини одамлар қалби ва онгига етказиш, уларни Ватанга

муҳаббат, инсонпарварлик руҳида тарбиялаши ҳалолликни, мардлик ва сабр-бардошлиликни, адолат туйғусини, билим ва маърифатга интилишни тарбиялаш йўлида хизмат қилмоғи лозим»¹.

Ўзбекнинг ахлоқий мероси ва ахлоқий характериini белгилайдиган жуда кўп хусусиятлар мавжуд. Улар оилага муносабат, ота-онага ҳурмат, болага меҳр, ор-номус, уят, андиша, туғилган ерга меҳр, қўни-қўшничилик ва бошқаларда кўринади. Халқимизда уят, ор-номус ўлимдан кучли саналган. Афсуски, кўр-кўрона тақлидчилик, маданий ахлоқий таъқиқларни назар-писанд этмаслик, калондимоғлик билан ўзиникидан юз ўтириб, ўзгаларнинг усти ялтироқ, ичи қалтироқ нарсалари кетидан югуриб юриш ҳоллари ҳозирги ўтиш даврининг хусусиятларидир. Бундай ҳолатларга қарши курашишда ахлоқий мерос муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиши ва ахлоқий тараққиёти, иқтисодий ва сиёсий ислохотлар билан бирга кишилар маънавиятини янгилаш йўлидан боришни тақозо этади, бу вазифа эса баркамол инсонни етиштириш ғояси билан боғлиқ. Маънавий янгиланиш ахлоқий мерос орқали амалга оширилади. Маънавий янгиланиш жамиятнинг ҳар бир фуқаросига даҳлдорлиги, у ҳар бир кишининг орзу истақларига, ҳаётини интилишларига мос келиши билан аҳамиятлидир. Маънавий янгиланиш билан ахлоқий мерос ўртасидаги диалектик алоқадорлик инсон, унинг манфаатлари, камолотга етишга қаратилган интилишлари орқали уйғунлашади. Шунинг учун маънавий янгиланиш объектив ва субъектив сабаблар боис унутилган тарихий-маданий, ахлоқий меросни қайта англаш ва қайта тиклаш, улардан ижтимоий тажрибада кенг фойдаланиш демакдир. Тарихий-маданий, ахлоқий меросини сўзда эътироф этиш етарли эмас, уларни ижтимоий тажрибага кенг жорий этиш ҳамда уларга замонавий руҳ бериб жонлантириш, маънавий-руҳий тарбиянинг ажралмас атрибутига айлантириш ҳам зарур.

¹ Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т.: Ўзбекистон, 1998. 311 б.

Маънавий покланиш жараёни ахлоқий мерос билан бир қаторда умуминсоний ахлоқий меросини ҳаёт тарзи, ижодий тараққиёт, амалиёт ва кундалик турмуш мезонларига айлантириш билан боғлиқдир. Ушбу мезонлар қуйидаги йўналишларда намоён бўлади:

- жаҳон аҳли ва тараққийпарвар давлатлар билан маданий-интеграцион алоқалар ўрнатишда;

- ахлоқий ва минтақавий ахлоқий меросини асраш ва ривожлантириш учун иқтисодий, маданий, сиёсий ва алоқаларни кенгайтиришда;

- умуминсоний ахлоқий меросидан маънавий тикланишда фойдаланишда;

- тараққиёт учун хавф туғдираётган деструктив ҳодисалар ва кучларга қарши курашиш учун тараққийпарвар кучлар билан бирлашишда;

- демократияни, унинг ҳаёт тарзига айланишини қўллаб-қувватлаш, инсон ҳуқуқларига риоя этишда;

- илм-фан, маърифат, таълим ва ахборот соҳасидаги очиқ ҳамкорлик қилишда.

Ушбу йўналишларнинг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, улар шахс маънавий оламига, ахлоқий мерос тараққиётга таъсир ўтказди. Бунда демократия, эрк, ҳуқуқнинг ҳам маънавий ҳаётдаги ўрни каттадир. Чунки, «ҳуқуқ ўзида умумий, хусусий ва алоҳида элементлардан иборат абстракт, ҳамда аниқроқ бўлган ахлоқий хусусиятга эга ҳодисадир. Ҳуқуқ - умуминсоний ва ахлоқий маданият ҳодисаси, унда у ёки бу цивилизация ўз аксини топади»¹.

Демак, демократия ва инсоний ҳуқуқ нормаларини қарор топтириш, уларни шахс ҳаёт тарзининг атрибутига айлантириш шахс маънавиятида умуминсоний ахлоқий меросининг барқарор ўрин эгаллашини таъминлайди. Балки аксинча, демократия ва инсон ҳуқуқларига қарши ҳар қандай ҳодиса шахсни ҳам маънавий таназзулга олиб келади.

Халқимиз ҳаёт тарзидан жой олган ахлоқий мероси ўзининг тарихий-маданий илдизига эга; улар узоқ тарихий ривожланиш, гоҳо кескин курашлар

¹ Саидов А. Сравнительное правоведение. - Т.:Адолат, 1999. – С.454.

жараёнида синовдан ўтган, тобланган. Шунинг учун Марказий Осиё ахлоқий мероси шунчаки эъзозланадиган, қайд этиладиган бойликлар, рамзлар, белгилар йиғиндиси эмас, улар келажакнинг тақдирига таъсир этувчи, у ёки бу тажрибани баҳоловчи, даврнинг мақсад ва режаларини белгилаб берувчи ўзига хос дастур ҳамдир.

Шахс маънавиятини шакллантириш масалалари, ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси масаласи ҳар доим Марказий Осиё мутафаккирларининг диққат марказида турган. Бироқ уларнинг маданий меросига таяниш мавжуд фикрларни шунчаки такрорлаш ёки шунчаки улуғлаш йўлидан эмас, балки уларни жамият, ёшлар дуч келаётган муаммолар билан боғлаб, янгича ёндашувларга таяниб олиб боришни тақозо этади.

Мустақилликка эришгач, республикамиз жаҳон ҳамжамияти ўртасида ўзига хос ўрин эгаллашга, ўзининг маънавий-интеллектуал салоҳиятини намоён этишга интилмоқда. Бу улуғвор мақсад ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий меросга содиқликни, уларни ички ҳаётга, кишиларнинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий фаолиятига сингдиришни талаб этади.

Ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси ҳақидаги аниқ тасаввурлар ёшларда жаҳон эътироф этаётган нормалар, тартибларга, ўз халқининг, шунингдек, бошқа халқларнинг маънавий бойликларини эгаллашга қизиқиш уйғотиши мумкин. Ёшлар жамият маънавий ҳаётида содир бўлаётган ижобий ўзгаришларни чуқур ҳис этадилар. Уларда ахлоқий меросга ҳурмат билан қараш, умуминсоний ахлоқий меросини ўзлаштиришга қизиқиш юқоридир. Ёшлар умуминсоний ахлоқий меросига айланган ишбилармонликка, тинчликни, тараққиётни асраш учун курашга ҳам бефарқ қарамайдилар. Улар ишбилармонликни моддий-иқтисодий фаровонликнинг асоси деб биладилар. Ёшларимизда Ғарб маданияти ва цивилизацияси, ижтимоий-сиёсий фикрлари билан чуқурроқ танишишга, улардаги янги ғоялар, ютуқлар ва бетакрор ёндашувларни ўрганишга хоҳиш кучли. Айнан ушбу истак уларни чет тилларни ўрганишга, Интернетдан фойдаланиб, ўз тенгқурлари билан

алоқалар ўрнатишга ундамоқда. Демак, ёшлар маънавияти кенг ижтимоий, иқтисодий ва ижодий алоқалар ўрнатишга, жаҳон, айниқса Европа халқлари эришган ютуқлардан баҳраманд бўлишга йўналтирилган. Ота-оналар, давлат, жамият, қолаверса, бутун янгиланаётган дунё ёшлардаги ижодий интилишларни, улар ўртасидаги байналмиллаллик, ҳамкорлик, дўстлик, тараққиёт ғояларини қўллаб-қувватлаши лозим. Аммо мазкур жараёнлар ёшларимиз ҳаётида ахлоқнинг ўрни бўшаб қолишига олиб келмаслиги керак. Шунинг учун ҳам мустақиллик йилларида мазкур соҳада бир қанча ишлар амалга оширилди ва амалга ошириб келинмоқда. бундай амалиёт эса қонуний равишда ўзининг ижобий натижаларини бермоқда.

II- БОБ. БУЮК АЛЛОМАЛАР МЕРОСИДА АХЛОҚИЙ МЕРОС МУАММОСИ

2.1. Шарқ қомусий олимлари меросида Марказий Осиё ахлоқий мероси.

IX-XV асрлар Марказий Осиё халқларининг маданий-маънавий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, фалсафий, диний таълимотлари ривожланишида кескин ўзгаришлар, туб бурилишлар юз берди. Бу маданий жонланиш ва юксалиш жамият ҳаётининг барча соҳаларига кириб борди, маънавий ҳаётни камраб олди. Ана шу даврларда Марказий Осиё халқлари дунё маданияти тараққиётининг энг олдинги, етакчи сафларида туриш даражасига кўратила олди. Марказий Осиёнинг жаҳон маданияти тараққиётининг йирик ўчоқларидан бирига айланиши худди шу пайтларга тўғри келади.

IX асрнинг иккинчи ярмидан равнақ топа бошлаган, X –XII асрларга келиб эса мислсиз натижалар берган, буюк маданий юксалиш ва тараққиётнинг шарт-шароитлари, асосий сабаблари, манбалари, ҳал қилувчи қатор омиллари бор эдики, уларни ўрганиш, илмий тадқиқ қилиш ва баҳолаш ривожланган ўрта асрларда ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий меросига бўлган муносабатни кўрсатиб беришга ёрдам беради.

Абу Наср Форобийдир (873-941).

Марказий Осиёдаги илғор фалсафий – этикавий йуналишнинг биринчи забардаст вакили Абу Наср Муҳаммад ибн Узлуғ ибн Тархон Форобийдир (873-941). Форобийнинг илмий – фалсафий кизиқиш доираси ғоят кенг бўлиб, ўз давридаги билимларнинг барчасини камраб олгандир. Агар грек мутафаккири Аристотель Шарқда «Муаллими аввал» деб ном олган бўлса, Форобий эса унинг асарларини тарғиб этгани ва Арасту қарашларини янада ривожлантиргани учун «Муаллими соний» деб ном олган эди.

Буюк аллома ўзининг ижтимоий – сиёсий масалаларга бағишланган 34 боблик «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари» асарида, шунингдек,

бевосита ахлоққа бағишланган «Бахт – саодатга эришув тугрисида рисола» асарида ахлоқ масалаларига кенг ўрин берган.

Форобий яшаган даврда дунё ҳам, ахлоқ ҳам иккига бўлинган эди:

- дунёвий ахлоқ.
- диний ахлоқ.

Улуғ мутафаккир Арастуниг «Этика»сига ёзган шарҳида олий фароғат факат реал дунёда бўлиб, бахтни реал дунёдан ташкарида бор деб ҳисоблаш утакетган ақлсизлик деб билади. Шунинг учун у шаҳарларнинг аҳолисини мақсад ва ахлоқий интилишларига қараб икки турга бўлади ва «Бахт» реал ҳаётдан кейин келади деб ўйловчилар адашган шаҳарда яшайди дейди. Форобий фикрича инсоннинг ва жамиятнинг яхшилиқни қўлга киритиши, ахлоқий ва ақлий камолотга эришуви, инсон ва жамиятнинг ўз кулида бўлади. У шундай деб ёзади: «Хар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражада етукликка эришуви учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди ва уларга эришиш учун кишилар жамоасига эҳтиёж туғилади... Шунинг сабабли яшаш учун зарур бўлган нарсаларни бир – бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашуви кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати жиҳатдан интилган етукликка эришиши мумкин». Демак, одамлар ўзаро бирлашув ва ёрдам орқали ўз эҳтиёжларини қондиришлари ва ўз мақсадларига эришувлари мумкин.

Маълумки, уйғониш даврининг маънавий маданиятида инсон ахлоқи, хулқ – одоби масалалари етакчи ўринни эгаллайди. Чунки инсонни ташқи муҳитдан, тирик жонворлардан фарқ қилиб турувчи хислати – ақл билан бир қаторда унинг ахлоқидир. Шунинг учун ахлоқ ҳақида фикр юритиш инсонни, инсонийликни ўрганиш, инсоншуносликдан иборат эди.

Уйғониш даврининг мутафаккирлари, шоирлари ўз ижодларида ахлоқ ва ахлоқийликка, унинг турли соҳаларидаги кўринишларига жуда катта эътибор берганлар. Шуниси характерлики, ахлоқ ақл билан узвий холда, донно ахлоқ, тафаккурга асосланган ахлоқ сифатида талқин этилди ва хулқ – одат, амалий

ахлоқ ҳақидаги рационалистик таълимоти вужудга келди. Бундай рационалистик таълимотнинг асосий томонлари Форобий ижодида дастлаб намоён бўлганлигини кўрдик.

Хулқ – одоб масалаларини Форобий инсоннинг интеллектуал сифатлари – «ақллиги», «донолиги» билан узвий боғлиқ ҳолда олиб текширди. У талқин этган ахлоқий тушунчалар, категориялар фақат кишиларнинг ўзаро муносабатларида мавжуд бўлган хулқ нормаларининг ифодасигина эмас, балки улар фаолиятининг натижаси ҳамдир. Форобий инсоннинг фаолиятидан хулқ нормалари унинг кундалик фаолиятидан келтириб чиқардики, бундай қараш, ахлоқий категориялар Оллоҳ томонидан белгилаб қўйилади деган ғайри табиий қарашларга қатъий зарба бўлди.

Форобий инсоннинг хислатларини иккига бўлиб кўрсатди:

Табиий хислатлар – инсоннинг интеллектуал ва жисмоний имкониятлари.

Амалий хислатлар – илмга эга бўлиш, касб – ҳунар ўрганиш ва ҳоказо.

Инсоннинг илмли ва моҳир касб эгаси бўлишида Форобий таъкидлаганидек, ирода асосий ролни уйнайди.

Шунингдек, Форобий инсоннинг шаклланишида таълим – тарбияга катта эътибор беради. Таълим – билим бериш, тарбия эса яхши хулқ – одоб нормалари билан қуроллантириш демакдир.

Форобий ҳақиқий олим бўлиш инсондан ҳар томонлама етук бўлишни, ахлоқий покликни талаб этади деб кўрсатади.

«Илмни ўрганишга киришмоқчи бўлган одам», - дейди у – «ёш камтар бўлиши, яхши саломатликка эга бўлиши, одобли ва тарбия кўрган, катъий, айёрлик ва алдашдан узоқ, турли салбий қилиқлардан ўзини сақлай оладиган, илм ахлларига ҳурмат билан қарайдиган бўлиши зарур». Форобий таъкидлаб кўрсатадики, билим яхши хулқ – одоб билан безатилган бўлиши керак.

Олий ахлоқий фазилатлар деганда Форобий хатти – ҳаракатларда намоён бўлувчи билимдонлик, донолик, виждонли, камтар бўлиш, ўз шахсий мақсадидан кўпчилик мақсадини устун қўйиш, ҳақиқатга, муҳаббат ва маънавий юксакликка интилиш, адолатни севиш кабиларни тушунади.

Салбий ахлоқий хислатларни жоҳиллик, ёлғончилик, адолатсизлик, золимлик, хасислик, очкўзлик, бойликка интилиш ва бошқаларни қоралайди. Хусусан у халқни алдаб, диний йўлда қурбонлик қилиш, дин талабларига бўйсуниб зарурлигини даво қилиб, улардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланувчи руҳонийларни кескин танқид қилади.

Фаробий адолатсизлик ва зўровонликни ахлоқий нуқтаи назардан қоралади. Бироқ у уларни келтириб чиқарган ва туғдирган сабабларни тушуниб етмади. Хатто, у айрим категорияларнинг моҳиятини тўғри ёритиб беролмади. Масалан, «яхшилик» ва «ёмонлик» тушунчалари тўғрисида бундай ёзади: нимаики бахтни қўлга киритиш учун хизмат қилса – яхшиликдир, нимаики, бахтга эришишга халақит берса – ёмонликдир.

Бахт, Фаробий фикрича – бу мутлақ яхшиликдир. Фаробий ҳеч қачон яхшилик ва ёмонликнинг иккиёқлама табиатини тушуниб етмаган.

Фаробийнинг бахт ҳақидаги фикрлари – унинг ақл ҳақидаги таълимоти билан узвий боғлиқдир. Инсон яқка шахс сифатида абадий эмас, лекин унинг ақлий фаолиятининг етук ютуқлари, маънавий бойликларнинг умумий хазинасига қўшилиб мангу бўлиб қолади. Демак, инсон, инсоният – ўз яхшиликлари билан мангудир.

Фаробий диннинг ахлоқий мазмунини ҳеч қачон инкор этган эмас. Чунки бу улуг мутафаккир дунёвий билимларни қанчалик ривожлантирган бўлса, ўз навбатида, диний билимларни ҳам шунчалик мукамал ўрганган. Шуниси характерлики, диний билимлар унга дунёвий билимларни ўрганиш ва ривожлантиришига тўсқинлик қилмаган. Шунинг учун Фаробий инсоният тарихида қомусий ақл эгаси сифатида машҳур бўлган.

Фаробийнинг таъкидлашича, инсон ўз ҳаракатларида, фаолиятида эркиндир. Унинг бахту саодати ютуқ ва камчиликлари азалдан ҳеч ким томонидан белгилаб қўйилмаган, буларнинг ҳаммаси реал ҳаётда қўлга киритилади. Кишилар туғилишда – тенгдир, лекин ташқи муҳит, таълим – тарбия ва бошқалар таъсирида уларнинг бирлари яхшилик йўлидан, бошқалари эса ёмонлик йўлидан кетадилар.

Хулоса қилиб айтганда, Форобийнинг ирода эркинлиги, бахт – саодатга илм – фаннинг роли ҳақидаги қарашлари сунгги илғор ахлоқий таълимотларнинг ривожига учун катта таъсир кўрсатди, ижтимоий ходисаларни талкин этишда хур фикрликка кенг йул очиб берди.

Форобий ўрта аср ижтимоий – сиёсий, ахлоқий таълимотлари ривожига бутунлай янги оқимга асос солди. Форобийнинг бу таълимоти Шарқ Уйғониш даври гуманизмининг энг асосий принципларидан бирини ташкил этди. Унинг мазмуни, мундарижасини белгилаб берди. Бу принцип кейинроқ Ибн Сино, Низомий, Саъдий ва Навоий асарларида ранг – баранг жилоларга эга бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, ўрта асрларнинг буюк мутафаккири, улут ватандошимиз Абу Наср Форобий ўзининг сермуҳсул ижодида барча соҳаларда қилган ижодида алоҳида эътибор билан жамиятни ўрганди. У инсон ва инсоният бахтли яшаши учун юксак ислом ахлоқий фазилатларга эга бўлиши, шунингдек, ислом ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий қадриятларга амал қилиб яшаши лозимлигини асослаб берди, инсон, унинг ҳаёти энг олий қадрият эканлигини, унинг манфаатларини ёқлаш ҳар қандай жамиятнинг энг збиринчи вазифаси эканлигини кўрсатди. Президентимиз И. Каримов ҳақли таъкидлаганидек, «ислом ахлоқий тараққиётимизнинг тақдири олий қадрият саналган инсон, унинг эркинликлари, ҳуқуқлари ҳамда манфаатлари таъминланганлигига, мустақил фикрлаши, ақлий заковат билан руҳий-маънавий салоҳиятни ўзида уйғунлаштира олишига кўп жиҳатдан боғлиқдир»¹.

Беруний (973-1048).

Хоразмлик буюк қомусий тафаккур эгаси Абу Райҳон Беруний жаҳон фани ва маданиятини юксалтиришда жонбозлик кўрсатган ватандошларимиздандир.

¹ Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. Ўзбекистон Республикаси конституциясининг 13 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда сўзланган нутқ. // Халқ сўзи, 2005, 10 декабр

¹Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. -Т.: «Ўзбекистон», 1998. –125-б

Беруний бутун кучи, ҳаёти, ақл-идроки ва тафаккурини илм ва фан асосларини ўрганишга сарфлади. У ўзини қизиқтирадиган масалаларни синчиклаб ўрганиб, моҳиятини билиб олишда ҳеч эринмаган, хафсаласи ниҳоятда кучли бўлган. Шунинг учун Шарқда Беруний ҳақида осойишталикни машаққатдан, кечани кундуздан ажратмаган, куни қалам ушлашдан, мияси фикрлашдан, тили баён этишдан ҳеч қачон чарчамаган, ўз таҳсили ва камолоти учун йилнинг ҳамма кунларини берган, деган гап тарқалган. У билим ва тафккури тимсоли бўлган.

Илм замон иқболидир. Илмнинг инсон ҳаёти ва фаолиятидаги ўрни ҳақида Абу Райҳон Беруний шундай деб ёзади: “Илмлар кўпдир. Улар замони иқболли бўлиб, турли фикр ва хотиралар уларга кўшилиб борса кўпаяди. Одамларнинг илмларга рағбат қилиши, илмларни ва илм аҳлларини ҳурматлаши ўша иқболнинг белгисидир. Айниқса ҳукмрон кишиларнинг илм аҳлини ҳурмат қилиши турли илмларнинг кўпайишига сабаб бўлади. Чунки ҳукмроннинг шундай қилиши кишиларнинг, дунёнинг зарур ишлари билан овора бўлиб қолган қалбларни турли илмлар учун бўшатиб қўяди. Демак, олимларнинг қалби буни севиш учун яратилгандир”.

Тенглашадиган олимни учратмаган. Олим дунёқарашининг кенглиги, илмий қизиқишлари фаннинг ғалабаси учун тинимсиз кураши олим номига абадийлик муҳрини босади.

Берунийнинг ислом ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий қадриятлар, уларнинг жамият тараққиётидаги ўрни ҳақида бир қанча асраларида фикр билдирган. Айниқса, унинг «Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида Марказий Осиё ҳудудида яшаган халқлар, уларнинг урф-одат ва анъаналари, тили, дини, тафаккури. Хуллас, ислом ахлоқий қадриятлари ҳақида бебаҳо маълумотлар келтирилган. Бундан ташқари, «Ҳиндиятон» асарида у ҳинд халқининг анъаналари, дини, урф-одатлари ҳақида кўплаб маълумотлар берибгина қолмасдан, бу ахлоқий қадриятларни ўз халқи, шунингдек, ислом мамлакатлари халқлари ахлоқий қадриятлари билан таққослаган, тегишли умумлашмалар ва хулосаларга келган.

Беруний барча фанларнинг келиб чиқишини ҳам инсон ҳаётий эҳтиёжи билан боғлайди, илмий ахлоқий қадриятларнинг олий қадрият – инсонга хизмат қилиши лозимлигини уқтиради. У илмни диндан ажратиб ўтганиш тарафдори бўлиб, илмий ва диний ахлоқий қадриятларни қориштириб юборишга қарши туради. Илмий ахлоқий қадриятларнинг асосини тажрибага боғлиқ эканлигини таъкидлаши билан бирга, назарий билимларни ҳам рад этмайди¹.

Беруний тарихий ҳодиса ва жараёнларни билишда инсон ёлғон-яшиқларга, нотўғри маълумотларга, юзаки хабарларга асосланмасликни, масалаларни ҳар тарафлама, мукаммал билиш, уларни қиёсий ўрганиш зарурлигини айтиб ўтган.

Берунийнинг жамият, унинг истиқболи келажак сари ривожланиб боришида меҳнатнинг, илм-фан, маданият ва маънавиятнинг, инсон омилининг роли ва аҳамияти борасидаги билдирган фикр-мулоҳазалари ҳам бебаҳодир; олим ақл, меҳнат, эркин танлаш инсон ҳаётини ва ижтимоий ҳолатини белгилайди, деган. Инсон ўзидан бошқаларнинг ҳам бахт-саодатини ўйлаши зарурлиги ҳақида гапириб, «Жавоҳирот» асарида ёзади: «Инсоннинг кадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришдан иборат. Шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланади. Инсон ўз ҳохишига меҳнат билан эришади»².

Беруний жамият тараққиётини фан тараққиёти билан боғлайди. Илмий ахлоқий қадриятлар диний ва ислом ахлоқий қадриятларнинг даражасини белгилайди, улар инсониятни фақат эзгуликка етаклайди, дейди аллома.

Ибн Сино (980-1037).

Марказий Осиё илк уйғониш даврининг етук олимларидан бири Абу Али Ҳусайн ибн Синодир.

Ибн Сино қисқагина умри давомида уч юздан ортиқ асарлар ёзганлиги маълум. Унинг асарлари илм ва фаннинг барча соҳаларига оиддир. Қомусий

¹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. - Т.: 1997. –240-б.

² Усмонов Б., Боқиев Ф. Фалсафа фанидан ўқув-услубий мажмуа. –Гулистон, 2005. – 35-б.

олимнинг асарларини илмлар тармоғи бўйича тақсимланганда, ўрта асрларда маълум бўлган барча фанларни санаб чиқишга тўғри келади.

Ибн Сино ўзининг илмий фаолияти давомида ёзган асарлари билан Марказий Осиё халқлари маданиятини дунё маданиятининг олдинги каторига олиб чиқди. Шунинг учун уни «Шайхур-раис»-яъни «Олимлар раиси» деб атаганлар. Унинг асосий асарлари – Шифо китоби, Донишнома, тиб қонунлари, нажот китоби кабиларда ислом ахлоқий ва умуминяоний ахлоқий қадриятлар, уларнинг жамият тараққиётидаги ўрни ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Биз учун айниқса, Ибн Синонинг ахлоқий қадриятлар ва таълим-тарбия соҳасидаги қарашлари қадрлидир. У тарбияга ақлий, жисмоний, эстетик, ислом ахлоқий тарбияларни ўз ичига олган жараён сифатида қарайди. Етук, мукаммал инсонни тарбиялаш – бу бир кунлик иш эмас, бола тарбиясига алоҳида эътибор бериш қарашлигини уқтиради.

Ибн Сино ўзининг ахлоқ тўғрисидаги фикрларида ислом ахлоқий фазилатларни улуғлади ва ислом ахлоқий иллатларни, ёмонликларни кескин қоралади. Хусусан, у инсоннинг кундалик амалий ишларидаги энг зарурий ислом ахлоқий муносабатларга, камтарлик, иззат-ҳурмат, жасурлик, тўғрилиқ, софдиллик каби хулқий қоидаларга алоҳида эътибор берди. Инсоннинг жамоада ўзини тутиши, оила аъзоларининг ўзаро алоқалари, жамиятдаги турли табақаларнинг ўзаро муносабатлари, инсоннинг камолотида, унинг жамиятда тутган ўрнида ислом ахлоқий қадриятларнинг ўрни унинг асарларида алоҳида ёритилди¹. Унинг ислом ахлоқий фикрлари одил фуқаролик жамияти ҳақидаги фикрлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Ибн Сино ўзининг кўп тармоқли сермахсул илмий ижоди, бой мероси билан жаҳон маданияти тараққиётида катта ўрин тутди. У ўз ижоди билан Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидаги юқори маданий кўтаринкилик, маданий уйғонишнинг маънавий ютуқларини

¹Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. -Т.: 1971. 284-б.

мужассамлаштира олди, бу билан бутун Шарқ ва Европадаги маърифат, маданият тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Марказий осий Уйғониш даври маданиятининг буюк алломалари, қомусий билим эгалари ўзларининг давридаги барча илмлар билан шуғулландилар. Улар инсон, Жамият, уларнинг ўзаро муносабатларида ахлоқий қадриятларнинг бекиёс ўрнини кўрсата олдилар. Бундан ташқари, мутафаккирлар ижодида ислом ахлоқий қадриятларниг умуминсоний ахлоқий қадриятлар билан уйғунлиги, ёшларни ислом ахлоқий қадриятлар асосида тарбиялашнинг фойдалари кўрсатиб берилди. Шунингдек, қомусий олимлар инсон маънавий камолотида халқ, миллат, жамиятнинг ўрни бекиёс эканлигини асослаб бердилар.

Ҳозирги кунда буюк келажакни қурувчилари бўлмиш ёшларни тарбиялаш жараёнида, уларни ислом ахлоқий истиқлол ғоялари ва ислом ахлоқий қадриятлар асосида тарбиялашда қомусий олимлар меросидан фойдаланиш ҳар қачонгидан ҳам қимматлидир.

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Сино этикаси кейинги файласуф олимларнинг ахлоқ тўғрисидаги таълимотига зўр таъсир кўрсатди. Табиат инсонни яратувчисидир, дейиш билан Ибн Сино инсонга мустақиллик берди. Хуллас, Ибн Синонинг ахлоқий карашлари прогрессив бўлиб, дунёвий фикрлари билан уйғунлашгандир.

2.2. Марказий Осиёлик исломшунос олимлар ижодида ахлоқ масаласи.

Президентимиз И.А.Каримов мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ ахлоқий меросимизни тиклаш, уларни тўлалигича келажак авлодга етказиб бериш ҳақида ғамхўрлик қилиб келмоқдалар. Шу билан бирга, ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий меросини кенг тарғиб қилиш, одамлар онги ва қалбига сингдириш юртимизнинг келгуси тараққиёти учун муҳим эканлигини айтган эдилар.

Ўзбек халқи азалдан дин ва диёнатни чуқур эҳтиром қилиб келган, уни ўзининг яловбардорига айлантирган халқлардандир. Юртимизда етишиб чиққан заковат эгалари нафақат дунёвий, балки диний илмларни эгаллаш, уларни қадрият даражасига кўтаришда чексиз хизмат қилдилар. Ислом дини, тасаввуф таълимоти араб мамлакатларида пайдо бўлган бўлса ҳам, уларнинг камолотга етишишига Марказий Осиё ҳудудидан етишиб чиққан мутафаккирлар беқиёс ҳисса қўшганликларини жаҳон илмий жамоатчилиги тан олган.

Ислом таълимотининг маърифий, инсонпарварлик ғоялари билан ёшларимизни баркамол қилиш орқали мустақиллик руҳида тарбиялаш, дунёвий билимлар билан бирга диний таълимотнинг ижобий томонларини ўргатиш асосида уларни комил инсон қилиб тарбиялаш ҳозирги куннинг муҳим масалаларидандир. «Биз фарзандларимизни дунёвий билимлар билан бир қаторда Имом Бухорий тўплаган ҳадислар, Нақшбандий таълимоти, Термизий ўғитларлари, Яссавий ҳикматлари асосида тарбия қилмоқдамиз»¹, - дейди И. Каримов.

Ҳозирги замон ёшлари тарбияси тўғрисида гапирар эканмиз, бу жараёнда ахлоқий мерос билан бир қаторда диний мероснинг имкониятлари, айниқса, ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини англаш орқали шахснинг ўзида

¹ Каримов И. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. –Т.: Ўзбекистон, 2000 . 12-бет.

ижобий сифатларни тарбиялаш борасидаги бой ва кучли таъсир воситаларидан унумли фойдаланиш жуда муҳимлигини таъкидлаш зарурдир. Ҳақ йўлига ундаган умумбашарий Марказий Осиё ахлоқий меросини ардоқлаб ўрганишимиз, ҳалоллик, бунёдкорликка ундаган покиза, ростгўй, меҳр-шафқат одамийлик, ватанпарварлик, халқпарварлик руҳидаги таълимотдан ёшларни тарбиялашида фойдаланиш усул ва воситаларини ишлаб чиқиш лозим. Шу билан бирга бу иш хайрли ва савоб ҳамдир. Аммо диндан ёшларни тарбиялаш сифатида фойдаланиш уни ягона таълимот учун эмас, балки унинг ижобий томонларидан ўзликни англаш сифатида фойдаланиш лозимлигини алоҳида таъкидлаш керак. Масалан, Қуръон ва ҳадисларда баён қилинган қатор инсоний сифатлар-сабр-тоқат, эҳсон, саховат, ўзгалар, ота-она, қўшниларга меҳр-оқибат, фарзанднинг ота-она, Ватан олдидаги бурчи ва уни бажаришда фидойилик қилиш, иродали бўлиш, ўзини тоблаш ва ўзини тийиш, ўз-ўзини тарбия учун ҳам зарур воситалар ҳисобланади.

IX асрдан бошлаб мусулмон ўлкаларида ҳадисшунослик, ҳадисларни тўплаш ва таснифлаш, уларни тартибга солиш диншунослик, исломшуносликнинг энг муҳим йўналишларига айланди. Тўрланган ҳадисларнинг ҳажми. Чинлиги, тартиб, аҳамияти билан мусулмон оламида олти муҳаддис мушхур бўлдилар. Улардан учтаси Марказий Осиёликдир.

Муҳаддислар ичида энг обрўли ва машҳури ҳамюртимиз Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдир. У ҳадисшуносликда етуқлик даражасига етганлигида «Ҳадис илмида амирал мўъминийн» деган номга сазовар бўлган¹. Имом Бухорий 810 мелодий йилнинг 20 июлида Бухорода туғилган. Илм олиш ва уни ошириш мақсадида у жуда кўп олимлардан таҳсил олган.

Имом ал Бухорий нафақат йирик олим, балки ўзининг гўзал хулқ-атвори, инсонпарварлиги, мурувватлилиги, ҳимматли ва беқиёс саховатлилиги билан бошқалардан тамомила ажралиб турган. У зехни

¹ Маънавият юлдузлари. -Т.: 2001. - 64-65 бб.

ўткирлиги ва қобилиятининг ўта кучлилиги билан ҳам халқ ва илмий жамоатчилик орасида шуҳрат қозонган. Манбаларда Имом ал Бухорийнинг 600 000 га яқин ҳадисни ёд билганлиги қайд этилган¹.

Имом ал Бухорий авлодларга бой ва қимматли илмий мерос қолдирган бўлиб, унинг қаламига мансуб асарларнинг сони йигирматадан ортиқдир. Улардан «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ», «Ал-адаб ал-муфрад», «Тарихи сағийр», «Тарихи авсат», «Тарихи Кабийр», «Китоб ал-илал», «Барр ул волидайн», «Асами ус-саҳоба», «Китоб ал-куна» ва бошқаларини кўрсатиш мумкин. Бу асарларида аллома диний ва илмий Марказий Осиё ахлоқий меросининг инсон камолоти, жамият тараққиётида тутган ўрнига асосли баҳо берган. Бундан ташқари, мутафаккир бобомиз ёш авлодни тарбиялаш, тарбия жараёнининг муаммолари ҳақида ҳам кўплаб флкр-мулоҳазалар, амалий тавсиялар берган.

Марказий Осиёлик яна бир исломшунос олим Имом ат-Термизийдир. У 824 йилда Термизда таваллуд топган. У имом ал-Бухорий, имом Муслим, имом Абу Довуд, Исҳоқ ибн Мусо ва бошқа устозларидан турли билимларни ўрганди, кейинчалик ўзи ҳам буюк муҳаддис «Саҳиҳи Ситта»ларнинг бири бўлиб етишиб, ўзининг билимларини бир қанча асарлари ва шогирдларида қолдирди². Ат-Термизий шогирдларидан Макхул ибн ал-Фадл, Муҳаммад ибн Маҳмуд, Анбар, Ҳамал ибн Шокир, Абд ибн Муҳаммад ан-Насафий, ал-Маҳбубийларни санаб ўтиш мумкин. Ат-Термизий мелодий 892 йилда Термиз яқинидаги Буғ қишлоғида вафот этган ва дафн этилган³.

Ўз ижодий ва илмий фаолияти даврида ат-Термизий бир қанча асарлар яратдики, уларнинг аксарият қисми бевосита ҳадис илмига бағишланган. Унинг қаламига мансуб асарларнинг кўпчилиги бизгача етиб келган. «Ал-Жомеъ», «Ҳамоили набавийя», «Ал-илал фил ҳадийс», «Ат-тарих», «Китоб ул асмо ва куня», «Китоб аз-зуҳд» кабилар шулар жумласига киради. Унинг асарлари ичида энг улуғи ва керақлиси, шубҳасиз, «Ал-Жомеъ»дир.

¹ Уватов У. Донолардан сабоқлар. -Т.: 1994. -9 б.

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. 1 жузъ. Мукаддима. -Т.: 2004. - 165-167 б.

³ Маънавият юлдузлари. -Т.: 2001. - 69 б.

Манбаларда бу асар яна бир қанча номлар билан аталиб, машҳурроғи «Сунани Термизий»дир.

Ўзининг машҳур асарларида имом ат-Термизий инсонлар камолотида ҳадисларнинг ўрни беқиёс эканлигини кўрсатиб берди. Айниқса, «Шамойили набавийя»-«пайғамбарнинг ўзига хос ҳислатлари» асарида у Муҳаммад (а.с.)ни идеал тарзида кўрсатади. Жамият тараққиётида комил инсон-идеал шахнинг ўрни мислсиз эканлигини таъкидлайди. Инсон ва жамият тараққиётида умуинсоний Марказий Осиё ахлоқий мероси – ватанпарварлик, инсонпарварлик, бағрикенглик билан бир қаторда Термизий ахлоқий мероснинг ўрнини ҳам алоҳида ажратиб кўрсатган. Шунингдек, ёш авлодни комил инсон қилиб тарбиялаш жавраёнида диний Марказий Осиё ахлоқий меросининг ўрни беқиёс эканлигини асослаган. Имом ат-Термизийдек буюк аجدодларимиз олдида қарздор эканлигимизни чуқур англашимиз, уларнинг асарларини ўрганишимиз мустақиллигимиз туфайлигина мумкин бўлди.

Абу Мансур Мотурудий (ваф. 945).

Ислом оламининг буюк назариётчиси Абу Мансур ал-Мотурудий сунний эътиқодидаги икки йирик эътиқодий оқимлардан бири ўлган мотурудиянинг асосчисидир.

Ал-Мотурудий фикҳ ва калом масалалари билан қизиқиб, ҳанафий мазҳаблари олимларида дарс олиб ўз билимларини оширади. Шу вақтда кўплаб машҳур муҳаддислар ва фақиҳлар билан мулоқотда бўлиб, илмий мунозараларда қатнашади. Олган билимлари натижаси ўлароқ у кўплаб асарлар ёзган, аммо уларнинг кўп қисми бизгача етиб келмаган, борлари ҳам чет эл кутубхоналарида сақланмоқда. Мавжуд адабиётларни таҳлил қилиб, Мотурудийнинг қуйидаги асарлари рўйхатини келтириш мумкин: «Китоби Тавҳид», «Китоби Мақомат», «Каъбий залолатларнинг бошланишини рад этувчи китоб», «Муътазила ғавғолари ва ундан кўркмаслик ҳақида китоб»,

«Таъволот китоби», «шариат асослари», «Китоб ал-жадал»(Диалектика китоби), «Китоби усул»¹.

Ал-Мутурудий ислом оламида жуда нозик саналган «тавҳид китоби» асари бизнинг кунимизгача етиб келган. У 1970 йилда Байрутда нашр этилган. Мутурудий суннийликнинг тўртта асосий мазҳаблари асосчиларининг асарларини ўрганиб чиқди, уларнинг таҳлил қилди, фикҳ ва каломга оид асар ёзди: «Таъвилот аҳли сунна» ёки бошқача номи «Таъвилоти Қуръон». Мазкур асари билан аллома ўз даврида бўлаётган кўплаб дини ихтилофларга барҳам бера олди. Шунинг билан бирга Мутурудий номи билан ёзилган бир неча сохта асарлар ҳам маълумдир. Масалан, «Фавоид», бошқа номи «Панднома», «Китоби усул», «Катта фикҳ шарҳлари» ва бошқалар. Бу ҳолат ҳам Мутурудийнинг диний илмлар намоёндалари орасида қанчалик машҳур бўлади.

Ал-Мутурудий ўзидан сўнг кўплаб шогирдлар қолдирди. Шогирдлари ўз устозларининг таълимотларини давом эттиришганлиги туфайли ҳанафий мазҳаби ичида ишончли бўлган, кўплаб тарафдорларга эга бўлган Мутурудия оқими вужудга келди.

Ал-Мутурудий ўз даврининг диний Марказий Осиё ахлоқий меросини кўка кўтара олган, даврида, ундан кейин ҳам ўта кучли ҳурматга, обрў ва эътиборга эга бўлган алломадир. Айтиш керакки, унинг асарлари нафақат дин ва диний масалаларга, балки бошқа мавзуларга ҳам бағишланган. Хусусан, унинг «Жонворлар ҳақида рисола»си овчи қушларни боқиш, уларни сақлаш, уларнинг турли навлари, халқнинг овчи қушларни ўргатишдаги тажрибаси, ахлоқий мерос ҳақида нодир маълумотлар берилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 декабрда қабул қилган қарорига биноан 2000 йилда алломанинг 1130 йиллиги кенг нишонланганлиги, давримизнинг, мустақил Ўзбекистонимиз ҳукумати ва Президентининг буюк бобокалонимизга чексиз эҳтиром ва

¹ Маънавият юлдузлари. -Т.: 2001. – 87-88 б.

хурматининг исботидир. Зеро, Президентимиз таъкидлаганларидек, «ўтмиши буюк халқнинг келажаги ҳам буюк бўлиши шубҳасиздир».

Бурҳониддин Марғиновий (1123-1197) ислом оламининг буюк алломаларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, буюк фақиҳ Али ибн Абу Бакр ибн Абд ул-Жалил ал Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиновий 1123 йилнинг 23 сентябрида туғилган. У Қуръонни, ҳадис илмларини мукаммал эгаллаб, фикҳ-ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлганлиги ва бу соҳада бекиёс дурдоналар яратганлиги билан «Бурҳон уд-дин вал милла» номини олган.

Бўлажак олим дастлабки таҳсилни Марғилонда олган, кейинчалик Мовароуннахрнинг ўша даврдаги диний ва маърифий маркази бўлган Самарқандга кўчиб борган ва умрининг охиригача шу ерда яшаган¹. У ёшлигиданок Қуръонни тўлиқ ёд олиб, ҳадисларни чуқур ўрганган.

Балоғат ёшига етганида мукаммал илмга эга бўлганлигига қарамай, устозларидан таълим олишни давом эттирди. 1149 йилда у Ҳаж сафарига борди. «Китоб ул машойих»-Шайхлар ҳақидаги китобида у ўзи таълим олган 40 дан ортиқ устозлари номини тилган олгин. Кейинчалик, у фикҳга қизиқиб, даврининг етук фақиҳларидан ҳам таълим олган.

Марғиновий ислом динидаги суннийларнинг асосий тўртта мазҳаби асосчиларининг асарларини чуқур ўрганади, уларни таҳлил қилиб, ўзи ҳам фикҳга оид асар ёзган. Унинг бизгача етиб келган асарларидан «Бидоят ул-мунтаҳий»-«Бошловчилар учун дастлабки дарслик», «Кифоят ул-мунтаҳий»-«Яқунловчилар учун тугал таълим», «Нашр ул-мазҳаб»-«Мазҳабнинг ёйилиши», «Китоб ул-мазид»-«Илмни зиёди қилувчи китоб», «Маносик ул-ҳаж»-«аҳж маросимлари», «Мажма ул-навозил»-«Нозил бўлган нарсалар тўплами», «Китобул фароиз»-«Фарзлар китоби» ва бошқалар маълум.

Марғиновийнинг бутун ислом оламига маълум ва машҳур бўлишига сабаб бўлган шоҳ асари – «Ҳидоя» 1178 йилда Самарқандда ёзиб тугатилган. Мазкур асарнинг ёзилиши ҳақида муаллифнинг ўзи ўз олдига қўйган мақсади

¹ Хайруллаев М. Марказий Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т.: 1994. – 49-50 б.

сифатида фикҳга оид, унчалик ҳажми катта бўлмаган, аммо, мавжуд мусалаларни тўлиқ қамраб оладиган асар яратиш эканлигини айтиб ўтган. Кейинчалик бу асарнинг ўзи мусулмон ҳуқуқи – фикҳ бўйича энг аниқ, изчил мукаммал асар сифатида тан олинди ва янги давргача мусулмон мамлакатларидан фикҳдан дарслик сифатида ишлатилди.

Айтиш керакки, Марғиновий «Ҳидоя» асарида ҳуқуқий масалаларни ечиш билан бир каторда жамият тараққиёти, инсон камолоти ва инсоният тақдирида Марказий Осиё ахлоқий меросининг ўрни ҳақида ҳам баҳс юритган. Чунончи, фикҳий асослардан бири қилиб «Урф»нинг тан олиниши ҳам нафақат Марғиновийнинг, балки бошқа фақиҳ олимларнинг ҳам ахлоқий мерос масаласига эҳтиёткорона муносабатда бўлганликларини ифодалайди. Урф усули, бирор масалада фақиҳ ёки қози масаланинг ечимини аввалги усуллардан, яъни Қуръон, Ҳадис, Ижмоъ, Қиёс кабилардан ўхшаши топилмаганда мазкур усулни қўллайди. Яъни масаланинг ечими қайси ҳудудда бўлаётган бўлса, шу ерда қабул қилинга одат, урф, ахлоқий мерос асосида ечилади¹.

«Ҳидоя»да ҳуқуқий масалаларнинг ечими дастлаб йирик фикҳ олимлари фикрларининг баёни ва унга бошқа муаллифлар эътирозлари ёки қўшилишларини баён этиш йўли билан берилган. Бу ҳзлат ҳам Марғиновийнинг илм йўлида қарама - қаршиликларни тўғри кўрсатиш, улар орасидан тўғри йўлни топа олиш зарурлигини уқтирганлигини кўрсатади. Ана шу обрўли муаллифлар фикрларидан келиб чиқиб, муайян масалада энг маъқул ечимни танлаб олиш йўлига амал қилинган. Шу тариқа унда қонуннинг айнин ифодасигина эмас, балки унинг мукаммал шарҳи ҳам асослаб келтирилган.

«Ҳидоя» кўп асрлар давомида кўплаб мусулмон мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланиб, бу ерда 1917 йил инқилобидан кейин ҳам, то 1930 йилларгача, яъни шариат қозиликлари бекор қилиниб, совет суд системаси

¹ Батафсилроқ қаранг: Абдурахмон Халлоф. Усул ул фикҳ. Т.: 1996.

жорий қилингунча амалда бўлиб келди. Ҳозирги кунда ҳам ислом шариати асосида иш юритадиган мусулмон мамлакатлари ҳуқуқшунослигида бу асардан кенг фойдаланилади¹.

Ўзбекистонинг мустақилликка эришуви туфайли исломий Марказий Осиё ахлоқий мероси, диний мавзудаги меросимизга эътибор кучайди. Жумладан, шариат, фикҳга оид асарларни ўрганиш, бу соҳадаги бой меросимизни нашр эттириш имконияти вужудга келди. Ватандошимиз Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ҳам ислом юриспруденциясида машҳурлигини назарга олиб, унинг 1- китоби Тошкентда 1994 йилда нашр қилинди.

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг қарорига асосан 2000 йилда Марғинонийнинг 910 йиллик таваллуд санаси кенг жамоатчиик томонидан тантанали равишда нишонланди.

¹ Маънавият юлдузлари. -Т.: 2001. – 146-147 б.

III- БОБ. ЁШЛАРНИ ТАРБИЯЛАШДА АХЛОҚИЙ МЕРОСИНИНГ ЎРНИ.

3.1. Ёшларни ахлоқий мерос асосида тарбиялашнинг мақсади ва вазифалари.

Юртимиз истиқлолга эришганидан сўнг Марказий Осиё ахлоқий меросига муносабатда туб бурилишлар, ўсиш, таракқиёт амалга оширила бошлади. Комил инсонни тарбиялаш, келажак авлодни ахлоқий истиқлол мафкурасининг асосий ғоялари асосида тарбиялаш куннинг долзарб вазифаларидан бирига айланди. Ахлоқий истиқлол ғоясининг олий мақсади – Ватанимиз равнақи, юртимиз тинчлиги ва халқ фаровонлиги ғояларига таянган ҳолда, халқимизни мустақилликни мустаҳкамлаш, Ўзбекистоннинг буюк келажagini яратишга сафарбар этишдир.

Ахлоқий мероснинг жамият ҳаётида мавқеини кўтаришдан асосий мақсад Ўзбекистон заминида истиқомат қилаётган барча кишиларни миллати, дини, тили, касб-кори, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, ягона мақсад йўлида бирлаштиришни, бутун халқ иродасини ижтимоий муаммоларни оқилона ҳал этиш учун йўналтиришни, уларда келажакка ишонч руҳини тарбиялашни кўзда тутати.

Бугунги кунда кимнинг ахлоқий меросга эътибори кучли, мақсади аниқ, мафкураси ҳаётий бўлса – ўша ғалаба қозонади. Бу – инсониятнинг кўп асрлик тарихидан келиб чиқадиган муҳим хулосалардан биридир. Ана шу сабабдан ҳам ахлоқий мерос халқнинг туб манфаатлари ва мақсадларини ўзида ифода этади, жамият аъзоларини шу мақсад атрофида жиқлаштиришга хизмат қилади.

Бу ҳақда Президентимиз Ислом Каримов: «Маънавий мероснинг тикланиши уларнинг дунё ва ахборот цивилизациясига мосланишини ҳам англатади.

Биз ҳозирги цивилизация ўзида ифода этадиган ижобий мерос жумласига ҳуқуқий жамият қуриш жараёни билан боғлиқ бўлган ахлоқий

меросини киритамиз. Бу – инсон ҳуқуқларига риоя қилиш, тадбиркорлик эркинлиги, сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги ва ҳоказолардир»¹, деганлар. Юқоридаги фикрдан кўриниб турибдики, ахлоқий мерос ҳеч қачон умуминсоний ахлоқий меросини инкор этмайди. Аксинча, улар ўзаро бири бири билан диалектик боғлиқликда амал қиладилар. Шу маънода ахлоқий мерос асосида ёшларни тарбиялаш уларни жаҳонда тан олинган умуминсоний ахлоқий меросига интеграциялашувига олиб келади.

Президентимиз ахлоқий истиқлол мафкурасининг бош мақсадини куйидагича белгилайди: «Халқни буюк келажаги ва улуғвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқарони ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашга чорлаш, аجدодларимизнинг бебаҳо мероси, ахлоқий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш – ахлоқий истиқлол мафкурасининг бош мақсадидир».

Ахлоқий меросни дунёда мафкуравий зиддиятлар кескинлашган даврда вайронкор кучлар томонидан мақсадга эришишнинг энг ёвуз воситалари босқинчилик, террорчилик, кўпуровчилик каби барча ваҳшийликларга қарши ғоявий қурол сифатида қўллаш мумкин. Уларга муносиб зарба бериш учун ҳам инсонда юксак эътиқод, ватанпарварлик, мардлик ва фидойилик каби олижаноб фазилатлар, ахлоқий мерос тизимига содиқлик шаклланган бўлиши керак. Ахлоқий мерос асосида тарбия жараёни айнан ана шундай фазилатларни шакллантиришга қаратилгандир.

Ўз умрини ўтаб бўлган эски ижтимоий-сиёсий тузумдан бутунлай янги бир тузумга ўтиш даврида ахлоқий мерос халқни маънавий, руҳий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди, унга суянч ва таянч бўлади, одамларда келажакка ишонч уйғотади. Чунки одамлар бу мероснинг асосий томонлари ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўлсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: 1998. 147-б.

кирралари мисолида ўз ҳаётий манфаатлари ва орзу-умидлари ифодасини кўради. Ахлоқий мерос жамиятда ижтимоий-сиёсий ҳаракатларнинг ўзига хос дастуриламали бўлиб хизмат қилади. Гарчанд бу ахлоқий мерос одамларни бугунги муаммоларини ҳал этиш учун жисплаштириш ва сафарбар этиш зарурати туфайли юзага келса-да, у узоқ истиқболни кўзлайди.

Ёшларни ахлоқий мерос асосида тарбиялашнинг асосий вазифалари унинг ўз олдига қўйган бош мақсадидан келиб чиқади. Биринчидан, ёшларни ахлоқий урф-одатлар, анъаналарнинг ижтимоий тараққиётдаги ўрнини, умуминсоний ахлоқий мероси тизимига интеграциялашуви жараёнидаги аҳамиятини кўрсатиш биринчи вазифадир. Иккинчидан, одамларимизда, айниқса ёшларимизда мустақил дунёқараш ва эркин тафаккурни шакллантириш – ахлоқий мерос асосида тарбиялаш асосий вазифаларидан биридир. Мустақиллик йилларида ахлоқий меросимизни тиклаш, тарихимизни чуқур ўрганиш, ундан зарур хулосалар чиқаришга эътибор берилгани бежиз эмас. Чунки мустақилликнинг кадр-қимматини теран ҳис этиш учун, аввало, тарихни билмоқ, мустамлакачилик даврида халқимиз бошига тушган синовларни юракдан ҳис этмоқ учун улуғ аجدодларимизнинг озодлик йўлидаги жасоратидан хабардор бўлиш керак. Зеро, тарихни билмай туриб, ахлоқий қадриятнинг фалсафий негизларини англаб бўлмайди. Ахлоқий мерос ўзида халқнинг ҳаётий манфаатлари ва интилишларини акс эттиради. Ватанга муҳаббат ҳисси одамнинг қалбида табиий равишда туғилади. Яъни инсон ўзлигини англагани, насл-насабини билгани сари Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб, юксала боради. Бу илдиз қанча чуқур бўлса, туғилиб ўсган юртга, ўз халқи ва миллатига, ахлоқий меросга муҳаббат ҳам шу қадар чексиз бўлади¹.

Ахлоқий мерос ёш авлод ҳаётига янгича маъно ва мазмун бахш этишга, унда фаол ҳаётий қарашларни шакллантиради. Чунки ёшлар мамлакат

¹ Тиллаев С., Инсопова Г. Замон, мафкура ва ёшлар. // Миллий истиқлол ғояси тарғиботининг илмий асослари. –Т.: 2002. –47 б.

тараққиёти, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлигини таъминлашнинг муҳим воситасини ахлоқий меросни тиклаш ва уларга ҳурмат билан қараш, ахлоқий мероснинг жамиятнинг ҳар бир аъзосининг онги ва қалбига сингдириш жараёнида кўрадилар.

Донишманд халқимизнинг «Куч – бирликда», «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар» сингари мақолларида ифода этилган ижтимоий ҳамкорлик ғоясининг ахлоқий қадриятга асосланган ғоя эканлиги моҳиятини англаш, халқимизда ватанпарварлик, инсонпарварлик, фидойилик, конунларни ҳурмат қилиш, иймон-этиқодлилиқ каби олижаноб фазилатларни тарбиялашда ҳам ахлоқий мерос тизими муҳим аҳамиятга эга.

Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги учун фидойилик туйғуси аجدодларимиздан бизгача етиб келган буюк мерос, ахлоқий қадриятдир¹. Широқ, Тўмарис, Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Амир Темур сингари улуғ саркарда ва халқ қаҳрамонларининг жасорати бугунги кунда ҳам ватандошларимизда фахр ва ахлоқий ғурур туйғусини кучайтиради.

Ёшларни ахлоқий мерос асосида тарбиялаш жараёнида амалга ошириладиган барча вазифалар охир-оқибатда ягона мақсад–Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, ёшларимизнинг ватанпарвар, миллатпарвар, ахлоқий меросга содиқ, умуминсоний ахлоқий меросининг мазмун-моҳиятини англаган, юртимизни озод ва обод этиш, фаровон жамият куришга хизмат қиладиган ёшларни тарбиялашдан иборат.

Ахлоқий мерос ёш авлодни тарбиялашнинг бекиёс омилидир. Чунки у, юртбошимиз айтганидек, «халқнинг, миллатнинг ўтда ёнмайдиган, сувда чўкмайдиган ўлмас эътиқодидир».

Хулоса ўрнида айти ўтиш керакки, ёшларни ахлоқий мерос асосида тарбиялашнинг вазифалари бир қанча бўлиб, биз уларнинг айримиларинигина кўриб чиқдик. Мазкур вазифалар ахлоқий мероснинг

¹ Очилдиев А. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. Т., 2004, 88-б

Ўзидек кенг қаровли ва серқирралигидан, ундан кўзланган мақсад ва вазифалар ҳам серқирра, кенг қамровли ва хилма-хилдир.

Ёшларни ахлоқий мерос асосида тарбиялашдан кўзланган бош мақсад, ундан келиб чиқадиган вазифаларни кўриб чиққандан сўнг, ахлоқий мерос асосида тарбиялашнинг омилларини кўриб чиқамиз.

Ахлоқий мерос халқимиз фарзандларини ахлоқий манфаатлар устуворлиги билан боғлиқ онг, рух, тафаккурни тарихий, диний, мафкуравий, ғоявий, анъаналар, урф-одатлар асосида тарбиялашга қаратилгандир.

Ахлоқий мерос масаласида бир томонламаликка йўл қўймаслик, бир томонга урғу бериб иккинчи томоннинг муҳимлигини унутиш маънавий-маърифий тарбияга зарар келтириши мумкин. Аслида ахлоқий қадриятда халқнинг минг йиллик тажрибаси, эътиқоди, орзу-истаклари, инсонпарварлик ва ватанпарварлик асослари ифодалангандир. Шунинг учун улар ўртасидаги мувозанатни бузмаслик муҳим аҳамиятга эгадир. Албатта, ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси ўртасида муайян нисбий фарқ сақлангани ҳолда уларни умумий мақсад йўлида яхлит дунёқарашни ўзида ифода этадиган кенг маънодаги маънавий-маърифий восита деб қарамоқ зарур.

Ёшлар онгига ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий меросини фақат «тушунча», «тамойил» сифатида эмас, балки уларни тарбиявий дастур сифатида, яъни халқни эски тузум тарбияси, тафаккур тарзи, мафкурасидан халос қилиш, бозор муносабатларига асосланган демократик ахлоқий меросни тарғибот қилишга йўналтирилгандир. Янги ғоя фуқароларда кўпроқ эркин, мустақил онг, тафаккур тарзи, индивидуал тадбиркорлик, ишбилармонлик фаолиятини ривожлантиришга қаратилгандир¹. Ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси ёшларни ва умуман халқимизни халқни маърифатли қилишга қаратилгандир. Улар миллатни тарихий бирлик сифатида ривожланишига, ўзлигини англаш жараёнида беқиёс аҳамият касб этиб, кучли таълимий ва тарбиявий восита, омилдир.

¹ Норбоев А. Ғоялар тарғиботида тушунчалар муносабати // Миллий истиқлол ғояси тарғиботининг илмий асослари. –Т.: 2002. –44 б.

Ёшларни ахлоқий мерос асосида тарбиялашнинг, мазкур тарбия омилларининг тарихий, маънавий, назарий-методологик асосларига алоҳида эътибор бериш зарур. Унинг тарихий асосини миллатни ижтимоий тарихий бирлик сифатида ўтмиш ва ҳозирги замон тараққиёт хусусияти; маънавий асосини миллат ўтмишини сақлаб келаётган тили, анъаналари, урф-одатлари, маданий бойликлари, умуман ўтмишдаги бой мероси ҳамда ҳозирги илмий-техник салоҳияти ташкил этади. Шунингдек, мустақиллик Марказий Осиё ахлоқий мероси унинг таркибий қисмидир.

Назарий-методологик асосини «Авесто»дан тортиб ўрта аср алломалари ижтимоий, фалсафий мероси, маърифатпарварлар, жадиждларнинг қарашлари, мустақиллик ахлоқий мероси, илм-фан ютуқлари ҳамда ижтимоий-сиёсий ғоялар, билимлар ташкил этади. Шунингдек, Президентимизнинг асарлари, маъруза ва турли учрашувларда сўзлаган нутқларида миллат, халқ, ахлоқий онг, ахлоқий қадрият, ахлоқий ғурур ҳақида билдирган концептуал фикрлари ҳамда мамлакатимиздаги фаолият кўрсатаётган файласуф, жамиятшунос олимларининг илмий тадқиқотлари ҳам унинг таркибий қисмини ташкил этади.

Ҳозирги замон фалсафасининг асосий масаласи инсон ва унинг дунёдаги ўрни ва ролини тушунтириш бўлса, ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси асосида тарбиялашнинг асосий масаласи ўзбекистонликлар ўз давлати, ўз жамияти, ўз миллатининг моҳияти, мақсадини тушунишга ва унинг фидойиси, ватанпарвари бўлишга чорлайди. У ҳар бир инсоннинг ҳаёт мазмуни, бахт-саодати бевосита унинг ўзига боғлиқ эканлигини англашга, унда иймон-этикод бутлиги, ироданинг мустаҳкамлиги, илмий дунёқарашнинг аҳамияти катта эканлигини таъкидлайди.

XX асрнинг йирик социологи Макс Вебер жамиятдаги ўзгариш ва ислохотларда ғоя ва ахлоқнинг роли иқтисодий омилдан кам эмаслигини, ҳатто шароит, вазиятга қараб ундан юқори бўлиши мумкинлигини кўрсатиб

ўтган эди¹. Ҳақиқатдан ҳам ахлоқий анъана, урф-одат, ахлоқий меросимиз инсон ички руҳиятни мустаҳкамлаш, уни узоқни кўра оладиган стратегик тафаккур ва ахлоқ эгаси бўлишга даъват этади.

Демократик тараққиёт тушунчаси фақат давлат, жамиятга хос ҳодиса ёки жараён эмас, балки, энг аввало, индивид, шахс, оилага дахлдор жараён, ҳодисадир, деб йўналтиради. Чунки одамлар онги, тафаккури, дунёкараши ривожланмасдан, одамлар ўзлари бой бўлмасдан туриб давлат, жамият ривожланмайди. Эски тузум мафкураси одамларга фақат давлат доирасида фикр юритиши ва фаолият кўрсатиши учун ҳаракат қилган бўлса, шаклланаётган янги тузум шахс эркинлиги ва ҳуқуқларини идеалдан амалиётга айлантиришга қаратилгандир.

Ёшларни ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси асосида тарбиялашнинг яна бир хусусияти одам ўз фаолиятини руҳий ҳаяжон, ҳистуйғуга эмас, балки ақл-идрок, илм, тафаккур, маънавият, маърифат, бағрикенглик асосига қуришга даъват этади. У моҳият-мазмун, муддао-мақсадига кўра ахлоқий, дунёвий, замонавий, демократик характерга эга маънавий-маърифий ва ахлоқий, тарбиявий дастурдир.

Унинг ахлоқийлиги давлат маъноси ва даражасида бўлиб, мамлакатимиздаги барча миллат ва элат вакилларининг умумий манфаатларини ифода этади. Унда ижтимоий, дунёвий маъно-мазмун ва йўналиш ҳамда ахлоқий манфаатлар устувордир. Унинг демократик характер ва йўналиши этник ва диний гуруҳларнинг бағрикенглиги, мулкчиликнинг хилма-хиллиги, сиёсий партияларнинг тенг ҳуқуқчилигига асосланганлигидадир.

Ўқувчи ва талаба-ёшларга ахлоқий мерос ҳақида тушунча ва билимлар беришда улар эгаллаётган илмларнинг инсон ҳаётидаги мўъжизакор кучи ҳақида алоҳида тўхталиш зарур. Аҳмад Югнакийнинг «Илмсиз иликсиз суякдир, суякка илик, эр кишига илм керакдир», «Илм бахт-саодатга элтади» деган фикрларидан ахлоқий мероси асосида тарбиялаш жараёнида, ёшларни

¹ Гуннар Скирберкк, Нильс Гилье. Фалсафа тарихи. -Т.: 2002. –648 б.

ахлоқий истиқлол ғоялари руҳида, ғоявий ва мафкуравий тарбияда ўринли фойдаланиш мумкин.

Тарбиямизда одамни ақлгина эмас, балки қалби, юраги, виждони ҳам бошқаришни доимо уқтирмоғимиз зарур. «қалб илми, бу фойдали кимдир, у набийлар ва расуллар илмидир...»¹. Бу фазилатларни тарбиянинг барча жабҳаларида, айниқса, ёшларни ғоявий ва мафкуравий тарбиясига сингдиришни амалий йўлга қўйиш керак.

Тарбияда ишонтириш усули катта ўрин тутди. Тарбия фақат муайян сўз, тушунчалар йиғиндиси тарзида берилмасдан, балки жонли ҳаётдан олинган амалий мисоллар орқали берилиши зарур. Одамларнинг шахсий, оилавий ҳаётдан мисоллар келтириш орқали ёшларга самарали таъсир қилиши мумкин. Демак, тарбияда ёшларга ахлоқий мерос, уларнинг ҳар бир жамият аъзоси ҳаёт тарзидаги ўрни ҳақида аниқ, конкрет мисоллар, амалиёт, ибрат, намуна кўрсатиш ахлоқий мерос асосида тарбиялашнинг яна бир омилдир.

Ахлоқий мероснинг илмий ва амалий томони ҳақида гапирар эканмиз, унинг умумбашарий ахлоқий меросига дахлдор томонлари, жаҳон тараққиёт андозаларига монандлиги тўғрисида ҳам фахрланиб гапириш мумкин. Чунки ахлоқий меросдан умуминсоний ахлоқий мероси шаклланади ва ривожланади. Ахлоқий меросимизда ҳам жаҳон халқларини тўлқинлантириб келаётган умумбашарий масалалар ўз аксини топган бўлиб, умуминсоний ахлоқий мероси тизимида ўз ўрни, салмоғи, салоҳиятига эга бўлиб бормоқда.

Албатта, ёшларни ахлоқий меросга таяниб, улар асосида тарбиялашнинг кўплаб омиллари ҳақида гапириш мумкин. Ахлоқий мерос асосида тарбиялаш узок давом этадиган жараёндир.

Юқорида келтирилган фикрлардан келиб чиқиб, қуйидагиларни алоҳида таъкидлаш мумкин:

- ахлоқий қадрият, умуминсоний қадрият тушунчалари фақат бир миллат қадрияти маъносида эмас, балки мамлакатимизда яшаётган кўплаб

¹ Фахрулдин Али Сафий. Рашахот. Тошкент 2004. 98 бет.

ахлоқий, этник ва диний гуруҳлар манфаатини ифода этади. Умумахлоқийлик этник, диний, сиёсий, хусусий, шахсий манфаатларни камситмайди;

- ахлоқий мерос, улардан тарбия жараёнида фойдаланиш дунёвий давлат ва жамият қуришга қаратилган бўлиб, фикрлар хилма хиллигига таянади ва уларни ривожланишига кенг имкониятлар очади;

- ахлоқий мерос демократик характерга эга бўлиб, унда барча дунёвий, диний, илмий, сиёсий, ҳуқуқий қарашлар тенг ҳуқуқлилиқ асосида ривожланиш тамойилига асосланади.

Ёшларни ахлоқий мерос асосида тарбиялашнинг механизмлари.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистон Республикаси янги тарихий даврга кадам қўйди. Жамиятимизнинг маънавий - ахлоқий янгиланиши давлат сиёсатининг устивор йўналишларидан бирига айланиб бормокда, чунки мамлакатнинг келажаги кўп жиҳатдан маънавий-ахлоқий баркамол авлодни тарбиялашга боғлиқдир.

Ҳозирги кунда ёшларни соғлом турмуш тарзи талаблари асосида тарбиялаш ҳамда ўз ақл-заковатини тўла намоён этиш учун зарур шарт-шароитлар яратишга кўмаклашадиган омил - бу ахлоқий мерос ҳисобланади. Ахлоқий мерос асосида тарбия бериш жараёнининг яна бир аҳамиятли томони шундаки, ўсиб келаётган ёш авлод бугунги кунда Марказий Осиё ахлоқий мероси тизимининг амалий ҳаётга тадбиқ этила бошлаганлиги ҳозирги даврнинг энг муҳим ютуқларидан бири деб билиши лозим. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ахлоқий меросни таълим ва фан соҳаси орқалигина ёшлар онгига ва қалбига сингдириш, мамлакат миқёсида аҳамиятга молик бўлган ва давр тақозо этаётган бирдан-бир ва ягона йўли эмас¹. Ахлоқий меросни идрок этиш уни ёшларнинг ишонч ва эътиқодига айлантириш учун турли самарали омиллардан фойдаланишни тақозо этади.

Жаҳон цивилизацияси демократик давлатлар тарихи ва тажрибаси шунини тасдиқлайдики, демократик жамиятни қуриш том маънодаги маънавий-

¹ Батафсилроқ қранг: www.ziyo.net

ахлоқий дунёқарашни шакллантириш, ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий меросига содиқлик орқали амалга ошади. Бунинг учун бизда буюк тарихий, маънавий - ахлоқий меросимиз ва мустақил тараққиёт йўлида жамиятимиз эришган ютуқлар тимсолида асослар бор.

Бу борада ахлоқий меросни ёшлар онги ва шуурига сингдириб боришда дастлабки пойдевор халқимизнинг азалий удумлари ҳамда оила ва оилавий муносабатларига эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Кўп асрлардан буён буюк аجدодларимиз оилавий ҳаётни соғлом турмуш тарзининг асосий қисми сифатида, унинг муқаддаслиги эътироф этиб, фарзандларини жисмонан бақувват, ахлоқ-одобли, андишали қилиб ўстиришларига алоҳида эътибор бериб келишган. Бу ҳолат ҳаёт синовларидан ўтган ва қадрият даражасига кўтарилган. Инсон дунёқарашининг дастлабки пойдевори оилада шаклланади. Шундай экан, тарбиянинг маънавий-ахлоқий асослари оиланинг шарқона тарбия тизимининг қай даражада ташкил этилганлиги билан характерланади.

Шахс маънавияти унинг дунёқарашини, тасаввур ва эътиқодлари ахлоқий меросимизга хос илк тушунчалар асосан оила муҳитида таркиб топишини эътиборга олган ҳолда, асосий тарбия маскани сифатида оила тарбиясига алоҳида урғу бериш долзарб вазифаларидан биридир.

Халқимизнинг табиати, иродаси, орзу-интилишларини ифодаладиган куйидаги ахлоқий ва умуминсоний тамойилларни амалга ошириш: оила, маҳалла, эл-юрт тушунчаларининг муқаддаслиги, она Ватанга муҳаббат, иймон-эътиқодли бўлиш, ўзлигини англаш, ота-боболарнинг муқаддас ахлоқий меросини асраб-авайлаш, ахлоқий ғурур ва ахлоқий ифтихор туйғуларини шакллантира боришга қаратилган ҳалоллик, ростгўйлик, маънавий-ахлоқий қусурлардан поклик каби ахлоқий ва умуминсоний маънавий-ахлоқий меросни ёшлар онги ва калбига сингдира боришнинг комплекс механизмларини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Ҳар бир халқнинг ахлоқий маънавий дунёқарашини, этно-психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ахлоқий меросни ҳаётга тадбиқ этиш учун қуйидаги жиҳатларга эътиборни қаратиш лозимдир:

Биринчидан жамиятимиздаги ҳар бир шахс маънавиятида мамлакатимизнинг босқинчиларга қарам бўлиб қолган даврлар (қадимги Эрон шоҳлари босқинчилиги, чоризм ва большевизм ҳукмронлиги) турмуши ва маданияти билан халқимизнинг мустақил ривож топиши (Сак ва Массaget кавмлари ва Афросиёб давлати, Темурийлар сулоласи) даги даврда юксак турмуш ва маданиятларни қиёслаш воситасида ахлоқий мероснинг юқори босқичга кўтарилдганлигини исботлаб бериш керак. Бунинг натижасида ўсиб келаётган авлодда ахлоқий меросни эъзозлаш эътиқодини шакллантириш, уларнинг онги ва қалбига миллий ғоя ва мафкуранинг сингдиришнинг, ўз даври учун аҳамиятли ва бизлар учун ибратли жиҳатини ёритиш каби механизмларини ишлаб чиқиш ва тадбиқ этиш.

Иккинчидан, ҳар бир шахс жамият ҳаёти билан дахлдор бўлган вазифаларни бажаришда ҳамда ўзи ишлаб турган ташкилот, корхона, муассасалардаги иш жараёнларида ижро интизомига тўла амал қилишига эътиборни қаратиш: ёшларда мустақил ривожланиш йўлимизнинг самара беришга ишончни тарбиялаш учун мамлакатимиз эришган ютуқларнинг аҳамиятини ёритиб бериш муҳим. Маълумки, маънавий-ахлоқий дунёқарашнинг негизини инсонпарварлик ва ватанпарварлик ғоялари ташкил этади. Бундай ғояларни шакллантиришда далил-исбот беқиёс механизмдир. Ўзбекистоннинг барча моддий бойлиги, иқтисодий имкониятлари ижтимоий ҳолати ва маданий даражаси мамлакатни ҳар томонлама ривожланишига, ижтимоий ҳамжиҳатлик ва миллатлараро тотувликни мустаҳкамлашга сафарбар этилмоқда¹. Мамлакатимизда барпо этилаётган янги ишлаб чиқариш структураси, коммуникация иншоотлари, таълим ва саломатлик комплекслари, ижтимоий хизмат тармоқлари, ахлоқий маданий марказлар, информацион-технологик шарт-шароитлар ватанпарварлик онги ва

¹ Очилдиев А. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. Т., 2004, 76-77 б

туйғусини мустаҳкамлашга, ёшлар онгида ахлоқий меросга ҳурмат ҳиссини уйғланишига хизмат қилади.

Учинчидан, кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда унинг ахлоқий мероснинг ҳаётдаги ўрнини қандай даражада мазмунли эканлигини билганига, унинг ватанпарвар, миллатпарвар, Президентимиз ибораси билан «элим деб, юртим деб» яшайдиган киши эканлигига, унинг тадбиркорлиги, ҳалоллиги, ғоявий қусурлардан поклиги, ахлоқий мероснинг уни имон-этикодига айланганлигига эътиборни қаратиши.

Тўртинчидан, бошқарув тизимида ахлоқий мероснинг жамият манфаатига йўналтирувчи хусусиятларни шакллантира бориш, раҳбар ходимдан ижобий ибрат кўникмаларини олишга эришиши.

Ахлоқий мерос мамлакат миқёсида идрок этилган ҳолда уни ёшлар онги ва қалбида устуворлигини таъминланишининг яхлит, мунтазам, изчил тамойилларига таянган ҳолда инсонлар ҳаётига жорий этишни тақозо этади. Ўз фаолият миқёсини мамлакат миқёслари билан уйғун бўлишига қаратилган дунёқарашга эга бўлишдир.

Айрим хулосалар.

Юқорида кўриб ўтилган масалалардан келиб чиқиб, хулоса тарзида шуни айтиш мумкинки, Марказий Осиё ахлоқий мероси инсон ва жамият ҳаётида катта ўрин тутди. Фақат ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси изчиллигига, уларнинг ўзаро алоқадорлигига, бу алоқадорликнинг англаб етилишига эриша олган жамият ва миллатгина юксак тараққиётга эришиши мумкин экан. Мустақил республикамизнинг эртанги куни кўп жиҳатдан ҳар бир кишида ахлоқий мероснинг жамиятдаги ўрнини тўғри баҳолай олган, инсон, миллат, унинг ҳаётини энг олий қадрият сифатида баҳолаган мамлакатларда ривожланиш жараёнлари тезлашмоқда. Юқоридаги мақсадли вазифаларни амалга ошириш туфайлигина ёшларни маънавий-ахлоқий дунёқарашини шакллантира бориш ҳамда ахлоқий меросга содиқ бўлиб ҳаёт кечиришни ёшларнинг ҳаётий дастуриламали қилиб олишларига эришиш мумкин.

3.2. Баркамол авлодни тарбиялашда ахлоқий мероснинг аҳамияти.

Тарихий манбаларда аجدодларимизнинг битмас-туганмас маънавий мероси ва тарихий анъаналари асрлар давомида сақлаб келинганлиги ўз ифодасини топган. Марказий Осиё ахлоқий мероси халқимизнинг ўзлигини англаб етишда, ахлоқий ғурурини шаклланишида бекиёс хизмат қилиши мустақил давлатимиз фуқароларининг руҳий жиҳатдан истиқлол ва истиқбол учун фидоийликка етаклашининг шарти ва кафолатидир. Ўтмиш меросни, ахлоқий меросни билиш ҳамда эъзозлаш, уларни келажак авлодларга тўлатўқис ҳолда етказиш мақсадга мувофиқдир. Ўтмиш Марказий Осиё ахлоқий меросига, анъаналарига ва турмуш тарзига бефарқ қарамаслик лозим. Чунки маънавий Марказий Осиё ахлоқий мероси, ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси каби комил инсон шаклланишининг муҳим омилларидан биридир.

Буюк мутафаккирларимиз қайси замонда яшамасин, қайси тилда асар яратмасин, ўз элини, унинг Марказий Осиё ахлоқий мероси, урф-одатларини унутмаганлар, доимо миллатни, миллий ўзликни улуғлаганларини юқоридаги бобда кўриб ўтдик.

Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Мансур Мотурудий, Бурҳониддин Марғиноний, Хожа Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур каби буюклар эл-юртимиз тарихини, маданиятини, санъатини, Марказий Осиё ахлоқий меросини, урф-одатларини ўрганиш ва уларни кейинги авлодга етказиш учун қалам тебратганлар¹.

Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистон қадим-қадимдан хунармандчилиги, пазандалиги, деҳқончилиги, илм-фани, санъати ва ахлоқий мероси билан оламга машҳурдир. Болажонлик, меҳмондўстлик, одамгарчилик, ота-онага ҳурмат, оилавий бирдамлик, оқибатлилик, қаноатлилик, мурувватлилик халқимизга хос одатлардир. Бу урф-одатлар, ахлоқий мероси халқимизнинг қатор инсоний фазилатларида мужассамдир.

¹ Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. -Т.: «Ўзбекистон», 1998. –89-б

Кишиларнинг ўз халқи урф-одатлари ва анъаналарига амал қилмасликлари халқ ахлоқий меросини билмасликка, уларнинг кадрсизланишига олиб келади. Марказий Осиё ахлоқий меросида ахлоқий рух, маънавият, кадр-қиммат каби инсоний фазилатлар ўз ифодасини топади. Ўз кадр-қимматини билиш кишини худбинликдан асрайди, ўзини бошқалар томонидан камситилишига йўл қуймайди, у фақат яхшилик қилишни ўйлайди.

Бугунги кунда ёшлардаги умуминсоний ва ахлоқий-ахлоқий меросга бўлган эътиборини янада юксалтириш юзасидан олиб борилаётган ислохотларни чуқурлаштириш фаолиятимизнинг устувор йўналишларидан бирини ташкил этмоқда. Бу бежиз эмас албатта, демократик фуқаролик жамиятини умуминсоний ва ахлоқий меросга бўлган эътиборини юксалтирмасдан туриб қуриб бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов бу ҳақида шундай дейдилар; «Бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий меросни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди»¹.

Мустақиллик туфайли ёш авлодни ахлоқий руҳда тарбиялаш шахснинг ахлоқийлигига бевосита алоқадор бўлган фазилатларни сингдириш тамойилидан келиб чиқиб белгиланди.

Меросимиз дурдоналаридан келажак авлод тарбиясида фойдаланиш, уларни ёшлар ҳаётига тадбиқ қилиш орқали болаларда давр талаби асосида ахлоқий, эстетик, меҳнат ва жисмоний фазилатларини такомиллаштириш мумкин. Маъруза ва амалий дарсларда, одоб сабоқларида, синфдан ташқари тадбирларда, тарбиявий соат ва мулоқот дарс машғулотларида, маънавият кунларини режалаштирганда маънавий меросимиздан фойдаланиш орқали ёшлар ўқишини, тафаккурини, билим олишга қизиқишини ривожлантириш,

¹ Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон» 1997. 137 б.

уларда ўтмиш меросимиз, ахлоқий меросимизга чуқур ҳурмат ҳиссини уйғотиш мумкин.

Ахлоқий мустақиллик даврида биз ёшларимизга сабоқ берар эканмиз, уларни ўзлигини англашга ўргатар эканмиз, меросимиз, мутафаккирларимизнинг одоб-ахлоқ тўғрисидаги таълимотларидан фойдаланишимиз ва ёш авлодни баркамол инсон қилиб тарбиялашга ҳаракат қилишимиз лозим.

Фақат билимли, маърифатли инсонгина демократик тараққиётнинг барча афзалликларини қадрлай олади. Анъанавий ахлоқий меросини ҳозирги демократик жамият билан уйғунлаштириш келажакда равнақ топишнинг гаровидир.

Бугунги кунда мамлакатимиз цивилизациявий жамият куриш йўлида борётган экан, унинг ўзига хос ижтимоий, сиёсий, мафкуравий, фалсафий муаммоларга дуч келмоқда. Ёшлар онги ва қалби учун кураш ва уларнинг комил инсон руҳида тарбиялаш ана шундай долзаб мафкуравий йўналишдаги муаммолардан биридир.

Мазкур муаммо ечими Республикамизда янги давлатчилик асосларини барпо этишда, демократик, адолатли, фуқаролик, жамият куришимизда назарий ва амалий аҳамият касб этади. Инсон онги ва қалбини эгаллаш муайян сиёсий гуруҳ, қатламларининг буюк давлатчилик шовинизми мақсадларига қаратилган бўлиб, бунда улар турли мафкуравий восита ва усулларда фойдаланадилар.

Фақат ахлоқий ўзлигини англаган ва минг йиллар давомида шаклланган маънавий меросга содиқ ёшларгина ўз эътиқодига эга бўлган ватанпарвар, юртига, элига фидойи бўла олади. Ва фақат шу пайтдагина ватан равнақига, мустақиллигига қисса қўша олади. Уларни бундай кишилар қилиб тарбиялаш жараёнида эса ахлоқий мероснинг, буюк алломалар меросида ахлоқий мероси тўғрисида билдирилган фикрлардан фойдаланиш аҳамиятлидир.

Халқимизнинг ўз менталитетига хос маънавий-ахлоқий мероси ахлоқий меросимизнинг асосини ташкил этади. Чунки улар ёшларнинг қалби, онгини

истиклол эътиқодини шакллантириш учун муҳим ақамиятга эга бўлган ахлоқий меросидир.

“Миллат ахлоқий мерос соҳиби, миллат таназзули-ахлоқий мерос таназзулидир.” деб кўрсатилади “Мустақиллик ахлоқий оммабоп луғат”ида¹. Ушбу фикрга қўшимча тарзда айтиш мумкинки, ахлоқий мерос миллат абадийлигини, унинг ўтмиши ва келажагини боғловчи, яшаш мақоматини белгиловчи мезондир. Чунки ахлоқий мерос ўз ичига миллатнинг урф-одати, диний ахлоқий анъанаси, маросими, менталитетига хос характери, жихати, психологияси, тили, дини, ўтмиш тарихи, яшаш тарзи, онги ва тафаккурига хос хусусиятларини ҳам қамраб олади. Агар миллатнинг ушбу жихатларидан бир томони-тили йўқолиб кетса, миллат ҳам ўз муққарарлигини йўқотади, чунки тил миллат ва давлат мақоми шаклидир.

Бугун ёшларимиз онгини тўла эгаллаш учун мафкуравий таъсир ўтказишга қаратилган “ҳаракатлар” кун сайин шиддат билан ортиб бормоқда. Улар ахлоқий меросимизни тўлиқ англамаган ёшларга ўзларини ҳаққоний демократияни ўрнатувчи адолатпарвар қилиб кўрсатадилар. Ҳатто дунёқараши шаклланмаган ёшларни янгича, ғарбона демократияни ўрнатувчи ҳақиқат талабгорлари тарзида тарбиялаб, уларни ички муҳолифатлар қилиб тайёрлашлари сир бўлмай қолди. Уларни миллатимизнинг маънавий-ахлоқий кадрияларидан воз кечдириб, бу йўлдаги ҳаққоний жиқодга тайёр “камикадзе” қилиб етиштиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Агар ёшларимизни ахлоқий меросга содиқлик руҳида тарбияламас эканмиз, бундай ҳаракатчи кучларга қарши ёшларда мафкуравий иммунитет ҳосил қилмас эканмиз, ахлоқий давлатчилигимиз тараққиётига, унинг келажакига болта уришга йўл қўйган бўламиз. Ёшларимизни ахлоқий меросга содиқлик руҳида тарбиялаш уларни комил инсонлар қилиб шакллантиришнинг зарурий шартидир. Зотан, бугунги кунда ёшларимиз қалби ва онгига ахлоқий истиқлол ғоясининг комил инсон тамойилини энг

¹ Мустақиллик илмий-оммабоп луғат. Т.: 1998, 105-б

аввало ўзликни англаш, ахлоқий ғурур туйғуларини ўзида мужассамлаштирган ахлоқий меросимиз орқали сингдириш мумкин.

Ҳар бир жамият ўз халқини муайян мақсадлар, манфаатлар йўлида уюштирувчи, яратувчиликка чорловчи таълимотлар ишлаб чиқиш кераклигига эҳтиёж сезади ҳамда уларга қарши бўлган ёвуз ғояларга қарши кураш иммунитетини шакллантириш вазифаларини ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Зеро, бугунги кунда маънавиятга, таълим-тарбияга, ахлоқий кадрлар тайёрлашнинг барча тизимига, ахлоқий истиқлол ғоясини, ахлоқий меросни кишилар, айниқса ёшлар онги ва қалбига сингдирмасдан туриб давлат, халқ ўз олдига қўйган ижтимоий, иқтисодий, илмий, сиёсий муаммоларони ҳал эта олмайди.

Шу мақсадлар йўлида педагог ходимлар бутун кучини ёш авлодни тарбиялашга, тўғри йўлни кўрсатишга сарф қилиши керак.

Талабалар тарбиясида буюк алломаларимиз Ал-Хоразмий, Форобий, Абу Али ибн Сино, Беруний, Термизий, А.Навоий, Улуғбек, Бобурларнинг бой ижодий мероси, ўғитлари катта аҳамият касб этади. Буюк аجدодларимиз Ватан эрки ва озодлигини улуғлаш билан бирга халқлар ўртасида тенглик ва тинчлик, ҳақиқат ва адолат, биродарлик ва инсонпарварлик ғояларини илгари сурганлар.

Бу ғоялар XX1 аср олимлари илгари сураётган миллатлараро тотувлик, бағрикенглик ғоялари билан уйғунлашиб кетади. Бу эса мустақиллигимизни мустаҳкамлашнинг зарур шартларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, ўтмиш аждодларимиз яратган ахлоқий қадрият даражасига кўтарилган турмуш тарзи, дунёқараш ҳозирги кунда умумэътироф этилган тамойилларга тўла мос келиши уларнинг нақадар ҳаётий эканлигини яна бир қарра исботлайди.

Ҳур истиқлол яловини қўлига тутган Ватанимиз мустақиллигининг илк кунларидан бошлаб ўзининг ўзлигини англаш билан бир қаторда, чин демократик давлатга хос бўлган ёшларимиз тарбиясида ахлоқий меросимизнинг, урф-одатларимизнинг тутган ўрни жуда муҳимлигига яна

бир карра амин бўлдик. Ўзбекона урф-одатларимиз, Марказий Осиё ахлоқий меросимиз - бу фарзандларимизни оқилона, тўғри вояга етказиб, тарбиялаш учун энг катта имкониятларга эга маскандир. Лекин бу имкониятлар ҳамма вақт ҳам тўлиқ амалга оширилмайди. Аввалом бор ҳар бир ота-она ўз фарзандини ҳар томонлама яхши билиши, ўз боласини тўғри тарбиялаши лозим. Бунинг учун ота-оналаримиз ўз фарзандларига ота-боболаримиздан мерос бўлиб келаётган ахлоқий меросимиз, урф-одатларимиз борасида кўпроқ маълумот, тушунча беришлари даркордир, бунинг учун фарзандларимиз ким билан ўтириб туришини, мактабдаги ўқишини, ўзлаштиришини доимий равишда кузатиб туриш керак. Келажак ёшларимизга бундай ёндошиш уларнинг тарбиясида жуда муҳим аҳамиятга эга.

Бунинг учун эса ёшларимизни тарбиялашда аввало меҳнатга, ота-онага, ватанга бўлган муҳаббатни уйғотишимиз даркор. Ёшларимиз ўз ота-оналарида ҳақиқий меҳнатсеварни, ўз малакасини ошириб борадиган, ўз иши, корхона ютуқларини биринчи навбатда қўядиган, жамоатчини кўрса, кўз ўнгиде ота-оналарининг обрўси ҳам ортиб боради. Оилада ота-онанинг бир-бирига бўлган муносабати, ҳурмати, қолаверса обрўси, ўзларининг ота-оналарига, кекса бобо – бувиларига муносабатлари болалар тарбиясига жуда катта таъсир этади. Ҳар бир ота-она ўз фарзандида ўсаётган инсонни кўришлари, унга ишонишлари, ҳар доим бола ўз ота-онасига суянишига, қандай ҳолатга тушишдан қатъий назар унга ёрдамга келишларини тушунган ҳолда ўстиришлари зарур. Бунинг учун эса болани меҳнатга қизиқтириш, ҳар қандай килинган яхши ишнинг маҳсули меҳнат орқали келишига ўргатиш руҳи билан вояга етказиш керак. Мана шундай олий мақсад сари интилаётган бир вақтда ёшларимизни авваломбор ўқимишли, билимли бўлиши билан бир қаторда, кечаги кунимиз ва бугунги кунимиз орасидаги фарқини англаймоғимиз, Ватанимизнинг эртанги тақдири ёшларимизга боғлиқлигига катта умид билан қаратмоғимиз даркор. Ватанимизнинг келажagini ёшлар яратади. Халқимиз, қолаверса юртбошимиз фарзандларимизга шунча ишонч

билдираётган эканлар, ёшларимизни келажакда юртимизга керакли инсон бўлиб етишишига ҳаракат қилмоғимиз даркор. Бунга эришишнинг мазмуни эса фақатгина ҳалол меҳнат туфайли, урф-одатларимиз ҳамда Марказий Осиё ахлоқий меросимизни англаган ҳолда амалга оширилади. Юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек “Биз фарзандларимизга билим ва касб чўққиларини забт этишлари учун қанот беришимиз керак” деган қимматли сўзлари, катталардан йиллар давомида жисмоний ҳамда маънавий куч сарфлашдек катта маъсулиятни юклайди. Шундай экан, ёшларимизни шундай вояга етказайликки, улар ўз ҳаётлари давомида илмга чанқоқ, меҳнатни доимий эҳтиёж билиб, яшайдиган комил инсон бўлиб етишсин.

Ёшлар тарбиясида ахлоқий меросимизнинг тутган ўрни бекиёс бўлиб, ахлоқий меросимизнинг ўсиб келаётган фарзандларимизни тарбиялашда энг муҳим ўринлардан бирини эгаллайди. Ахлоқий меросимизни англаш билан бир қаторда ўз тилимизни, анъаналаримизни, урф-одатларимизни, миллий ўзликни англаш шулар жумласидандир, бу эса фарзандларимизни касб танлаш, мустақил ҳаётга маънавий ҳамда маърифий тайёргарлик даражасини оширишдан, шакллантиришдан иборатдир.

Шу билан биргаликда ёшларга жамоатчиликнинг кўрсатадиган таъсири фақатгина назорат қилишдан иборат бўлмай, балки жамоатчилик ва оила билан ўзаро ҳамкорлик ота-оналар ўртасидаги ўзаро ҳурмат қилишга асосланади. Ҳозирги замон давр талаби ҳам ишлаб чиқариш шароити фарзандларимизнинг меҳнат тарбияси, таълими, фан-техника талаблари даражасига кўпроқ мувофиқ бўлишни талаб қилади, чунки тўғри йўлга қўйилган тарбия ёшларимизни ижтимоий фойдали меҳнатга бевосита қатнашишни, ўқишга онгли муносабатни ҳосил қилишнинг асосий омилларидан биридир. Ёшларни уй-рўзғор ишларига жалб қилиш, қўлидан келадиган ишларни бажаришга ўргатмоқлик ҳақида, касб ва ҳунар сираларини эгаллаш зарурати ҳақида мутафаккирларимиз асарларидан фойдаланиш лозим, чунки уларнинг таълим олишдаги муваффақияти ҳам оиладаги тарбиянинг қай шаклда йўлга қўйилганлигига боғлиқ бўлади.

Ахлоқий мерос миллатнинг тарихи, турмуш тарзи, маънавияти ва маданияти билан ўзаро боғлиқ ҳолда юзага келади. Халқимизнинг асрлардан-асрларга мерос бўлиб келган ахлоқий мероси узоқ тарихий даврларни бошидан кечирди. Она юртга муҳаббат, авлодлар меросига содиқлик, катталарга ҳурмат, бошқа халқларга ўхшамайдиган урф-одатлар, маросим ва анъаналарда ахлоқий меросимиз ўз ифодасини топган.

Шўролар тузуми даврида унутилиб кета бошлаган бешик тўй, суннат тўй, киз узатиш тўйи, пайғамбар ёшига етганлигини нишонлаш каби урф-одатлар қайта тикланди. Ахлоқий ҳудуд, макон бундай Марказий Осиё ахлоқий меросини яратиш, уларнинг энг яхшиларини элақдан ўткизиб, танлаб олишнинг асосий ўрни, у ахлоқий мероснинг энг муҳимларини юксалтиради ва умуминсоний ахлоқий меросига олиб чиқади. Айниқса, ҳақиқатни талқин этишни, бунда синфий, фирқавий, табакавий, уруғ-аймоқчилик, бир-бирини ғаразли қўллаб-қўлтиқлаб юбориш билан боғлиқ манфаатларининг бирлиги каби собиқ мустабид тузумга хос усул, воситаларни қўллаш мумкин эмас. «Маънавийлик ва инсонпарварлик, республика ҳудудида яшаётган барча халқларнинг анъаналарини ва урф одатларини, дини, тили ва маданиятини ҳурмат қилиш қоидаларига устуворлик берилиши»¹ керак.

Ижтимоий сиёсат, маданият ва санъат соҳаларида Ўзбекистонда «Маънавийлик ва ахлоқийлигини қайта тиклаш, халқларнинг маданий меросига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, ноёб тарихий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш, ўзбек халқи яратган ва ахлоқий маънавий тараққиёт омили бўлган санъат асарларни излаб топиш ва Ўзбекистонга қайтариш; қадимги ва замонавий маданий-маънавий меросини, адабиёт ва санъатни билиш ва кўпайтириш»² га асосий диққат—этибор қаратилиши лозим.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёти йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1993. – 12 б.

² Ўша асар, - 18 б.

ХУЛОСА

Мустақиллик йилларида илдам қадамлар билан маънавий ҳаётимизга кириб келиб, онгимизда ўрнашган, бизнинг кундалик ва назарий онгимизда ўз ўрнига эга бўла бошлаган тушунча- «қадрият» узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтган. Истиқлол йилларида бу тушунча жамият ҳаётига кириб кела бошлаши билан уларни илмий тадқиқ қилиш, жамиятдаги ўрнини белгилаб беришга бир қанча уринишлар бўлди.

Халқимизнинг ахлоқий мероси, юксак маънавий меросини чуқур ва атрофлича ўрганиб, уларни мустақил ўлкамизда яшовчи ҳар бир инсоннинг онгига сингдириш, айниқса ёш авлодни маънавий етук, фидоий, ахлоқий истиқлол ғоялари руҳида тарбиялаш, уларни фидоий кишилар қилиб шакллантириш ҳозирги кунда энг долзарб масалалардан бирига айланди.

Биз ахлоқий меросга содиқ қолиш, уларнинг жамиятда ўрнини белгилашга киришар эканмиз, ахлоқий мероснинг турли даврларда, турли тарихий шароитларда турлдича шаклда, ўзига хос равишда намоён бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Ўтмишда ахлоқий мерос ва умуминсоний ахлоқий мероси алоқадорлиги зиддиятли, қарама-қаршиликларга, инсонийликка зид тўсиқларга учраб тараққий этган бўлишига қарамай, улар, умуман олганда, тараққий этиб, ривожланиб борганлар. Давр ўтиши, вақт ва замон ўзгариши, жамият тараққиёти билан одамларнинг ҳатти-ҳаракати, тиурмуш тарзи, бошқалар билан муносабати, меҳр-оқибати, ўзаро ёрдами, эзгуликка интилиш, жаҳон мамлакалари ва халқлари ахлоқий мероси билан интеграциялашиш натижалари шакллана борди.

Марказий Осиё ахлоқий мероснинг ривожланиш жараёнлари ва қонуниятларини пухта ўрганмасдан ва ўзлаштирмасдан ҳозирги вақтда жаҳон цивилизациясига, маданиятига «силлиқ» қўшилиб кетиш, фуқаролик, инсонпарвар жамиятини қуриш мушкул. Чунки ахлоқий мерос ўзида инсонпарварлик, ватанпарварлик, толерантлик каби бир қанча умуминсоний ахлоқий меросини ҳам мужассамлаштирган бўлиб, кўп асрлар давомида

кишилара муносабатда шаклланган одамийлик хислатлари, юксак фазилатлари, ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий нормаларни ўз ичига олган. Модомики, шундай экан, диёримизда яшаб ижод этган қомусий олимлар, дин пешволари ва мутасаввуф алломаларнинг ахлоқий меросга берган эътибори, панд-насиҳатлари, ибратомуз ва ҳикматли сўзларни ўрганишга эътиборни янада кучайтириш керак.

Шуни алоҳида кўрсатиб ўтиш керакки, гарчи мустақиллик йилларида маънавий-ахлоқий ва инсонпарварлик қарашларни тадқиқ қилиш, Марказий Осиё ахлоқий меросни ўрганиш, уларни ёшлар онги ва шуурига сингдириш борасида кўп ишлар қилинган бўлса-да, ҳали булар етарли эмас. Шу вақтгача фалсафа, педагогика ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича дарслик ҳамда қўлланмаларда ахлоқий мероси ва ахлоқий мерос, ва умуман мерос масаласига кам жой ажратилган. Уларда ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси, улар ўртасидаги алоқадорлик кенгроқ ёритилса, мақсадга мувофиқ бўлиб, ёш авлодни ахлоқий истиқлол ғоялари руҳида тарбиялаш жараёни тезлаштиради.

Юқоридаги боб ва параграфларни таҳлил қилиб ва атирофлича ўрганиб, қуйидагича хулосаларга келдик:

-Марказий Осиё ахлоқий мероси инсоният ҳаётида етакчи ўрин тутувчи, ўзига хос ҳодисалардан биридир. Ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси доимо ўзаро бир-бирига таъсир қилиб келганлар;

-ахлоқий мерос умуминсоний ахлоқий мероси каби жамият тараққиётида муҳим ўрин тутди;

-мустақиллик йилларида халқимизнинг минг йиллик урф-одат ва анъаналари, ахлоқий мероси тиклданди, янада такомиллаша бошлади;

-Марказий Осиё қомусий олимлари илмий асарларида ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси етарли баҳосини олган;

-Марказий Осиёдан етишиб чиққан ислом ва тасаввуф мутафаккирлари инсон камолотида ахлоқий мерос ўрни беқиёс эканлигини таъкидлаганлар;

-ахлоқий ва умуминсоний ахлоқий мероси ёшларни яхшиликка, ҳақиқий комил инсон бўлишга етаклайдиган муҳим омилдир.

Президентимиз мустақиллигимизнинг маънавий-ахлоқий негизлари тўғрисида тўхталиб, бу негизлар умуминсоний ахлоқий меросига содиқлик; халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиш; ватанпарварлик¹ эканлигини кўрсатиб ўтганлар. Ахлоқий меросимиз, урф-одат ва анъаналаримизни қайта тикланиб янада ривожлангандагина жамиятимизда ўтказилаётган ислохотлар мувафаққиятли амалга ошади, чунки маънавий баркамол, маърифатли, руҳан бардам, янгича фикрлаш қобилиятига эга инсонгина истиқлол ва тараққиёт йўлини шараф билан ўта олади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: Ўзбекистон, 1996. I-том. - Б. 76.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: 2004.
2. Каримов И. Истиқлол ва маънавият. -Т.: 1994.
3. Каримов И. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. -Т.: 1999.
4. Каримов И. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. -Т.: 1995.
5. Каримов И. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. -Т.: 1999.
6. Каримов И. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. -Т.: 1999.
7. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: 1997.
8. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. -Т.: 2011.
9. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. -Т.: 1990.
10. Маънавият юлдузлари. (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). М. Хайруллаев таҳрири остида. --Т.: 2001.
11. Мустақиллик илмий-оммабоп луғат. -Т.: 1998.
12. Тўланов Ж. Ҳаёт фалсафаси. -Т.: 1993.
13. Уватов У. Донолардан сабоқлар. --Т.: 1994.
14. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. -Т.: 1971.
15. Хайруллаев М. Марказий Осиёда илк уйғониш даври маданияти. -Т.: 1994.
16. Авлоний А. Туркий гулистон ёхут ахлоқ. -Т.: 1994.
17. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. -Т.: 1991.
18. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. -Т.: 2003.
19. Авесто. -Т.: 2001.
20. Алиқулов А. Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. -Т.: 1995.
21. Амир Темур ўғитлари. -Т.: 1992.
22. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий тараққиёти тарихидан. -Т.: 1997.

23. Жўшон. Муршиди Комил ҳикматлари. -Т.: 2004.
24. Зиёмуҳаммедов Ё ва б. Маънавият асослари. -Т.: 2000.
25. Йўлдошева М. Муваффақият калити. Этикет. -Т.: 2004.
26. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. -Т.: 1996.
27. Қори Низомуддин Мулла Ҳасан. Илми ахлоқ. -Т.: 1994.
28. Исоқов М. Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал китоби. -Т.: 2001.
29. Маҳкамов У. Ахлоқ-одоб сабоқлари. -Т.: 1994.
30. Маҳмудов К. Турмуш зийнати. -Т.: 1991.
31. Маҳмудов Р. Ҳусайн Воиз Кошифий ахлоқшунос олим. Гулистон.: 1990.
32. Олимат ул-Банот. Оила сабоқлари. -Т.: 1991.
33. Очилов М., Очилова Н. Ўқитувчи одоби. -Т.: 1997.
34. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. -Т.: 1995.
35. Темур тузуклари. -Т.: 1991.
36. Усмонов Р. Саодатнома. Танланган асарлар. -Т.: 1997.
37. Хасанбоев Ж., Туропова М., Ҳасанбоева О. Маънавий ахлоқий тарбия асослари. -Т.: 2000.
38. Шермуҳаммедов Я., Турмуҳаммедов Я. Ҳулқ ва муомила маданияти. -Т.: 1974.
39. Юсупов Э. Ёшлар ўртасида ватанпарварлик тарбиясини амалга ошириш йўллари. -Т.: 1996.
40. Эминов А.М., Қаршибоев Ҳ.Қ. Бакалаврият таълим йўналиши битирувчилари учун битирув малакавий ишларни таёрлаш ва ҳимоя қилишга оид услубий кўрсатмалар. –Гулистон: 2010. -20 б.
41. www.istedod.uz
42. www.akademik.ru
43. www.kutubxona.uz
44. www.ziyo.net

КИРИШ.....	
I- БОБ. АХЛОҚИЙ МЕРОСИНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ.....	
1.1. Ахлоқий меросининг моҳияти ҳамда жамият ҳаётидаги ўрни.....	
1.4. Мустақиллик ва ахлоқий мероси.....	
II- БОБ. БУЮК АЛЛОМАЛАР МЕРОСИДА АХЛОҚ МУАММОСИ.....	
2.1. Марказий Осиё қомусий олимларининг ахлоқий мероси.....	
2.2. Марказий Осиёлик исломшунос олимлар ижодида ахлоқ масаласи.....	
III БОБ. ЁШЛАРНИ ТАРБИЯСИДА АХЛОҚИЙ .МЕРОСИНИНГ ЎРНИ.....	
3.3. Ёшларни ахлоқий мерос асосида тарбиялашнинг мақсади ва вазифалари.....	
3.4. Баркамол авлодни тарбиялашда ахлоқий мероснинг аҳамияти.....	
ХУЛОСА.....	
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	
ИЛОВАЛАР.....	

АХЛОҚШУНОСЛИКНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ

МУҲАББАТ ВА НАФРАТ
ЭЗГУЛИК ВА ЁВУЗЛИК
ЯХШИЛИК ВА ЁМОНЛИК
АДОЛАТ
ШАВҚАТ
БУРЧ
ВИЖДОН
ОР-НОМУС
ҚАДР-ҚИММАТ
ИДЕАЛ
ҲАЁТНИНГ МАЪНОСИ
БАХТ

АХЛОҚШУНОСЛИККА ОИД АСОСИЙ АСАРЛАР:

1. Унсурулмаолий Кайковус. Қобуснома. Т.: 1994.
2. Саъдий Шерозий. Гулистон. Т.: 1995.
3. Саъдий Шерозий. Бўстон. Т.: 1997.
4. Абдурахмон Жомий. Баҳористон. Т.: 1998.
5. Алишер Навоий. Маҳбубул қулуб. Т.: 1983.
6. Хотамнома. Т.: 1988.
7. Оз-оз ўрганиб доно бўлур. Т.: 1982.
8. Мирзакалон Исмоилий. Инсон хусни. Т.: 1989.
9. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар таракқиёти тарихидан. Т.: 1997.
10. Усмонов Р. Саодотнома. Т.: 1997.
11. Ал Бухорий. Ал адаб ал муфрад. Т.: 1991.
12. Ахмад Яссавий. Хикматлар. Т.: 1991.
13. Амир Темур ўғитлари. Т.: 1992.
14. Азизиддин Насафий. Зубдат ут ҳақойиқ. Т.: 1996.
15. Фитрат. Оила. Т.: 1999.
16. Дурдоналар ҳазинаси. Т.: 1999.
17. Маҳмудов К. Меҳмоннома. Т.: 1989.
18. Маҳмудов К. Турмуш зийнати. Т.: 1991.
19. Маҳмудов Р. Дегонимни улусға марғуб эт... Т.: 1992.
20. Абдулло Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: 1994.
21. Содиқова Т. Меҳр қолур. Т.: 1997.
22. Жўшон А. Муршиди комил хикматлари. Т.: 2004.
23. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т.: 1998.
24. Очилов М. Очилова Н. Ўқитувчи одоби. Т.: 1997.
25. Маҳкамов У. Ахлоқ-одоб сабоқлари. Т.: 1994.
26. Олимат ул Банот. Оила сабоқлари. Т.: 1991.
27. Ризоуддин ибн Фахруддин. Оила. Т.: 1991.
28. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Т.: 1991.
29. Йўлдошева М. Муваффақият калити. Этикет. Т.: 2004.
30. Алиқулов А. Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. Т.: 1995.

ФОЗИЛ ИНСОН ФАЗИЛАТЛАРИ

Фаробий «Фозил одамлар шаҳри» асарида асосида Бу ҳислатлар қуйидагилардан иборат:

1. Одамнинг барча органлари (мижжаси) мукаммал тараққий этган бўлиши зарур - соғлом.
2. Барча масала, муҳокама ва мулоҳазани тездан ва тўғри тушунча оладиган - фаросатли,
3. Хотираси жуда бақувват бўлмоғи лозим - кучли хотиралилик.
4. Зехни тез ва ўткир бўлмоғи - зукко.
5. Сўзлари аниқ бўлсин - нотиклик.
6. Билиш ва ўқишга муҳаббати бўлсин - маърифатли.
7. Очкўз бўлмасин - қаноатли.
8. Ҳақиқат ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган бўлсин - ҳақиқатгўй.
9. Руҳи ғурурли ва виждонли бўлсин - олижаноб.
10. Бойликка жирканч билан қарасин - молпараст бўлмаслик.
11. Адолатни севувчи ва унинг учун курашувчи бўлсин - адолатпарвар.
12. Қатъий сўз, қўрқмасс, жасур бўлсин - мард.

Президент Ислом Каримовнинг асарларида комил инсонга берилган таърифлар бўйича комил инсон фазилятлари талқини					
№	Комил инсон фазилятлари 1-вариант	Соғлом авлод фазилятлари	Комил инсон фазилятлари 2-вариант	Эркин шахс фазилятлари	Баркамол шахс фазилятлари
1	юксак онгли (8)	соғлом насли (11)	озод (9)	хуқуқини биладиган (2)	иймонли (5)
2	мустақил фикрли (12)	жисмонан бақувват (1)	ўз-ўзини англаган (2)	ўзига ишонадиган (1)	иродали (6)
3	ибратли (4)	fikри соғлом (12)	ориятли (10)	ўз-ўзини англаган (2)	эркин (9)
4	билимли (2)	иймон-этиқодли (5)	ўзига ишонган (1)	мустақил фикрли (12)	мустақил дунёқарашли (12)
5	маърифатли (2)	билимли (2)	ватанпарвар (4)	ватанпарвар (4)	меросга муҳаббатли (5)
6		юксак маънавиятли (8)			ўзига ишонадиган (1)
7		мард ва жасур (7)			
8		ватанпарвар (4)			
	“Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асари бўйича	И.Каримовнинг Конституциянинг 7 йиллигида сўзлаган нутқи бўйича	“Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз” асари бўйича	“Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз” асари бўйича	“Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз” асари бўйича